

การทดลองช่างที่เพนียดจังหวัดพระนครศรีอยุธยา

โดย

นาย ศิริ สดะตศ

โรงเรียนอยุธยาวิทยาลัย

โรงเรียนอยุธยาวิทยาลัย

๒๕๒๕

สารนิพนธ์ฉบับนี้

เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต (โบราณคดี)

ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

พ.ศ. 2525

ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร อนุมัติให้
สารนิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา ความหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต
(โบราณคดี)

หัวหน้าภาควิชาโบราณคดี

คณะกรรมการตรวจสอบสารนิพนธ์

Neu Aon

ประธานกรรมการ

ศษ. อำนวย

กรรมการ

กรรมการ

วันที่ เดือน พ.ศ.

อาจารย์ปรึกษาสารนิพนธ์

.....

คำนำ

"ใครไม่ได้เห็นการจับช้างในเหยือก ก็ไม่รู้จักประเทศไทย" คือคำขวัญ
ของชาวยุโรปเปรียบเทียบกับประเทศไทยเอาไว้

ช้าง เป็นสัญลักษณ์ที่สำคัญของชาติไทย และใคร่ขอว่าเป็นเมือง
ช้างมาแต่ครั้งโบราณ ช้างยังเป็นสัตว์ที่มีบทบาทสำคัญต่อชีวิตของชาวไทยอย่างมาก
ซึ่งนำมาใช้ในการสงครามและการอื่น ๆ ที่ต้องใช้พลังกำลังมาก จึงจำเป็นที่จะต้อง
จับช้างขนาดใหญ่เอาไว้ในการทาง ๆ

วัตถุประสงค์และขอบเขตการศึกษา

1. เพื่อศึกษาถึงขนบธรรมเนียมประเพณีของไทยที่มีมาแต่ครั้งโบราณ
2. เพื่อศึกษาถึงประวัติความเป็นมาของการคล้องช้างในประเทศไทย
3. เพื่อให้เล็งเห็นถึงความสำคัญของช้างที่มีผลต่อการบ้านเมืองในสมัย
โบราณ
4. เพื่อศึกษาถึงพิธีกรรมทาง ๆ และเครื่องมือเครื่องใช้ในการคล้อง
ช้าง
5. จะทำการศึกษากการคล้องช้างที่เหยือกจังหวัดพระนครศรีอยุธยา เพียง
แห่งเดียว

วิธีดำเนินการศึกษา

จะทำการศึกษาโดยการรวบรวมข้อมูลจากเอกสารที่เป็นหนังสือ วารสาร
และบทความที่เป็นภาษาไทยที่มีอยู่ในปัจจุบันนี้

สารนิพนธ์ฉบับนี้ สำเร็จลงไปแล้วก็ด้วยความช่วยเหลือและให้ความ
สนเคราะห์จากบุคคลต่าง ๆ จึงขอกราบขอบพระคุณ ขอบพระคุณ และขอบคุณมา ณ
ที่นี้ด้วย

ขอกราบขอบพระคุณ

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. มาสุข อินทราวุช และ อาจารย์

มยุรี วีระประเสริฐ ที่ให้ความกรุณาเป็นอาจารย์ที่ปรึกษาและให้ความช่วยเหลือแก่
ข้าพเจ้าตลอดมา

ขอขอบพระคุณ

พี่ ชไมพร วโรภาส สถาปนิก 4

พี่ อลิสรา รามโกมุต นักโบราณคดี 3

พี่ อัจฉรา แข็งสารกิจ นักโบราณคดี

คุณ มัดชนา นาคสวัสดิ์ นักโบราณคดี

คุณ ระวีวรรณ บุญชูศาสตร์พันธ์ นักโบราณคดี

ซึ่งปฏิบัติงานอยู่ที่โครงการอุทยานประวัติศาสตร์จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ก็คอยช่วยเหลือในการ เดินทางหาไปยัง เพื่อยุติคลอของข้าพเจ้า

ขอขอบคุณ

คุณ ชรไมเนตร รักสัจ ที่ไทยย เครื่องพิมพ์ดีด

คุณ วรยศ ทัดนปติกุล ที่ไทยย กลองตายรม

คุณ นพปฎล ชาระวานิช ที่ช่วยในการถ่ายรูปภาพใบหนังสือ

พร้อมทั้ง พี่ ๆ เพื่อน ๆ และน้อง ๆ โบราณคดีที่คอยให้ความ

สำเร็จมาตลอด

ศิริ สละสล

31 มีนาคม 2526

คำอุทิศ

- แด่ พ่อ
- แด่ คุณพ่อคุณแม่ ผู้ให้กำเนิด และให้ความหวังโดยตลอดเวลา
- แด่ บรรพชนอาจารย์ ผู้คอยอบรมสั่งสอน และแนะแนวทางการศึกษาหาความ
รมาทั้งแต่เยาว์วัย
- แด่ ญาติพี่น้องที่คอยช่วยเหลืออุปการะและให้คำแนะนำ
- แด่ สถาบันการศึกษาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันที่ช่วยเสริมสร้างสติปัญญาจน
บรรลุความสำเร็จตามความมุ่งหมาย

สารบัญ

คำนำ

คำอภิศ

สารบัญรูป

บทนำ

บทที่ 1	ความรู้อันนำไปเกี่ยวกับธรรมชาติของช่าง	1
	ชนิดของช่าง	2
	ความแตกต่างของช่างอาชีพและช่าง เอ เชื้ออย่างสังเขป	3
	การคาดคะเนอายุของช่าง	5
	การดำรงชีวิตของช่าง	6
	ชนิดและลักษณะของช่างไทย	7
	การเลี้ยงช่างในประเทศไทย	8
บทที่ 2	การกลองช่างในประเทศไทย	9
	วิธีการจับช่าง	22
	พิธีกรรมก่อนออกคณช่างป่า	24
	การคณโซ่ของช่างป่าหรือการปักโซ่ลง	29
	คณเราป่าและขอนหามิในระหว่างอยู่ป่า	30
	เครื่องมือในการกลองช่าง	33
บทที่ 3	การกลองช่างที่เพนียด จังหวัดพระนครศรีอยุธยา	36
	การกลองช่างในเพนียด	43
	บทสรุปและขอเสนอแนะ	48
	บรรณานุกรม	50
	ภาคผนวก	
	ภาพประกอบ	

สารบัญรูป

- รูปที่ 1 ข้างแอฟริกา
- " 2 ข้างเอเชีย
- " 3 ลักษณะข้างแอฟริกาและข้างเอเชีย
- " 4 ทหารรักษาในพิ้นหอก เชือกคาม เชือก
- " 5 เครื่องมือในการคลองข้าง
- " 6 ทางหลวงสายอยุธยา-อ่างทอง สายเก่า
- " 7 เหนียกคลองข้าง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เมื่อสมัย ร. 5
- " 8 เซึ่ง เเห็นพลับพลาที่ประทับของพระมหากษัตริย์
- " 9 " _____ "
- " 10 พลับพลาที่ประทับทอดพระเนตรการคลองข้างกลางแปลง
- " 11 เซึ่ง เเห็นทางคานทิศเหนือ
- " 12 ประตูของกูกเจาะที่เซึ่ง เเห็นคานทิศใต้
- " 13 ทาง เขา เหนียกของโหลงข้างป่าทางคานทิศตะวันออก
- " 14 ประตูของและประตูโคง เคงทางออก เหนียก
- " 15 ประตูของทาง เขา เหนียกของข้างป่า
- " 16 ประตูโคง เคงทาง เขา เหนียก
- " 17 หอพระเมื่อสมัยรัชกาลที่ 5
- " 18 หอพระที่เหลืออยู่ในปัจจุบัน
- " 19 เสาปักกาทางคานทิศตะวันออก
- " 20 " _____ "
- " 21 เสาตะลงสำหรับผูกข้างใหญ่ เคนขนาดที่จะนำไปยังโรงซัก
- " 22 ศาลเจ้า
- " 23 ศาลกรมหลวง เทพพลภักดิ์
- " 24 ภายในคอกเหนียกหรือที่เรียกว่า วงพาค

- รูปที่ 25 การคอนโซลของรางป่าเขาเพนียด
" 26 รางป่ากำลังตามประตูโค้งโค้ง เขามาในวงขาด
" 27 โซลของรางป่าข้อมในวงขาด
" 28 หมอรางกำลัง เลอกกของป่าที่โคชนาค
" 29 หมอรางกำลัง โลกของรางป่าควย เชือกบาศที่ผูกติดกับไม้คั้นจาม
" 30 หมอรางคของรางป่าไค่นลว
" 31 การคของรางกลางแปลง
" 32 แตนฝัง เพนียดคคของรางโคยสั่ง เขป

ช่าง เป็นสัตว์ขนาดใหญ่ที่มีพลังกำลังมหาศาลเป็นกำลังสำคัญในการต่อสู้
ในสมัยโบราณโดยเฉพาะการสงคราม พระเจ้าแผ่นดินเสด็จออกศึกในฐานะของจอม
ทัพมักจะทรงช้างและประทับรถศึก ในทางดารโหราศาสตร์ช่างก็เป็นกำลังสำคัญ
ในงานที่ต้องถ่วงน้ำหนัก เช่น ใช้ในการลาดขัง นอกจากช่างจะเป็นสัตว์ที่มีประ
โยชน์ในเรื่องพลังแล้ว ช่างยังเป็นสัตว์ที่มีความเกี่ยวพันในลัทธิความเชื่อของ
ชาวเอเชีย คามศาสนสถานโบราณหรือโบราณวัตถุที่มีการแสดงรูปภาพตามคติทาง
ศาสนาเราจะพบรูปร่างปรากฏอยู่บ่อย ๆ

รูปช่างที่เก่าที่สุดพบปรากฏอยู่บนเหรียญตรา พบที่แถบลุ่มแม่น้ำสินธุซึ่ง
เป็นอารยธรรมเก่าแก่ถึง เคมีในอินเดีย ความหมายของช่างคงจะเป็นการแสดงรูป
สัตว์พื้นเมืองที่มีอยู่ในอินเดีย เพราะมีการทำรูปสัตว์อื่น ๆ ควบ เช่น วัว แรค ทอมา
ช่างเริ่มเข้ามามีความสัมพันธ์กับคติความเชื่อ เมื่อมีการนับถือเทพเจ้า ช่างกลายเป็น
สัตว์ศักดิ์สิทธิ์ในฐานะเป็นพาหนะของ เทพองค์หนึ่งคือ พระอินทร์ เป็นเทพเจ้าแห่งพา
ยุฝนซึ่งได้รับการนับถืออย่างสูงสุดในยุคพระเวท ช่างทรงของพระองค์คือ ช่างเอรา
วัณในฐานะที่พระอินทร์ เป็น เทพเจ้าแห่งพายุฝน ช่างจึง เป็นสัญลักษณ์ของ เมฆฝนไป
ควบในวรรณคดีสันสกฤตมีการกล่าวถึง เมฆฝนที่ลอยล ๆ เวลาที่ฝนจะลงนั้น เปรียบ เทียบ
ว่าเหมือนช่างทรงของพระอินทร์ เสียงฟ้าร้องก็เปรียบ เสมือนเสียงช่างคำรามในเทพ
นิยายของอินเดีย กล่าวถึงช่างในฐานะเป็นผู้ให้กำเนิดของกับ เทพองค์หนึ่ง คือ เทพ
อุษาเป็นเทพแห่งรุ่งอรุณและพื้นดิน มีฐานะ เป็นเทพแห่งดวงโคเป็นผู้ให้กำเนิดวันใหม่
เป็นเทพแห่งแสงสว่าง มีหน้าที่คอยเปิดประตูฟ้า นางจะได้รับการสร้งมาจากช่างเอ
ราวัณก่อนที่จะมาทำหน้าที่เปิดประตูฟ้าให้พบความมืดของรัตติกาล

เมืองไทยใช้ชื่อว่าเป็นเมืองช่างมาแต่สมัยโบราณ เพราะช่างเป็นสัตว์
ที่มีบทบาทสำคัญคือชีวิตความเป็นอยู่ของชาวไทย ในสมัยก่อนเป็นอันมาก ในสมัยที่ทาง
คมนาคมติดต่อกันระหว่าง เมืองต่าง ๆ ยังไม่มีถนนหนทางเหมือนทุกวันนี้ ช่างนับ เป็น
พาหนะที่สำคัญที่ชาวบ้านชาว เมืองใช้ เดินทางติดต่อซึ่งกันและกัน นอกจากนี้แล้วยังเป็น

กำลังสำคัญในการทำศึกสงครามซึ่งมีหน้าที่คล้าย ๆ กันรวมถึงที่เขาปะทะในแนวหน้า และให้พลราบตะลุยตามหลัง พระมหากษัตริย์ไทยทรงมีช่างเป็นจำนวนมากทั้งช่างศึก และช่างงน ช่างศึกบาง เชือกก็เคยได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นถึง เจ้าพระยา เช่น เจ้าพระยาปราบหงสา ซึ่งเป็นช่างศึกของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ที่ทำยุทธหัตถีกับพระมหาอปรราชและทรงมีชัยชนะ ตามประเพณีไทยโบราณนับถือช่าง เข็อกหรือ ช่างลักษณะสำคัญ ว่าเป็นเครื่องแสดงบุญญาธิการของพระมหากษัตริย์ ในแผ่นดินของ พระมหากษัตริย์องค์ใดมีช่าง เข็อกหรือช่างลักษณะสำคัญ เป็นจำนวนมาก ก็ถือว่าเป็น คนที่มีบุญญาธิการสูง

ชาวไทยคนเหมือนจะรู้จักช่างมาใช้ในการสงครามตั้งแต่สมัยสุโขทัย ก็มีหลักฐานในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหงว่า เมื่อชนสามชนเจ้าเมืองจกคยกัทัพ มาตีเมืองตาก พ่อขุนรามคำแหงซึ่งขณะนั้นมีพระชนมายุเพียง 19 พรรษา ก็ตีบช่าง แนกพล ทำยุทธหัตถีกับชนสามชนและทรงมีชัยชนะ เราจะพบว่าช่างมีบทบาทเกี่ยวของ กับราชการแผ่นดินแทบทุกสมัย คุ้ม เหนือเองในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนคน เราจึง ใ้ช่างในปัจจุบันสำคัญตลณณ อยบนรชชางของไทยจนเป็นที่รู้จักกันทั่วไปว่า เมืองไทย เป็นเมืองช่าง ในปัจจุบันนี้ถึงแม้ว่าเราจะเลิกใช้ช่าง เป็นชนชาติตรงช่างก็ยัง เป็น ชงของราชนาวิไทยชยจนถึงทุกวันนี้

ดังนั้นในศิลาจารึก พระราชพงศาวดาร หรือ เอกสาร ประวัติศาสตร์จึง บันหนักตามหรือบทบาทของช่างไว้เสมอ คุ้ม เหนือความร เกี่ยวกัช่างจึง เป็นวิทยาการ สำคัญอย่างหนึ่ง ซึ่งคนโบราณใฝ่ใจศึกษาเรียนรู้ เมื่อช่างมีประโยชน์กอกิจการบ้าน เมืองในด้านการปกครองของประเทศในการทำศึกสงคราม พระราชพิธี หรือใช้ทำ งานทาง ๆ จึงเป็นเหตุให้มีการจับช่างขึ้นโดย การดลตองนางแลวนามบุษีกเพื่อใ้ช่าง ๓๐ไป

บทที่ 1

ความร่วไปเกี่ยวกับธรรมชาติของช่าง

ช่าง เป็นสัตว์บกที่มีรูปร่างใหญ่โตที่สุดที่เหลืออยู่ในปัจจุบัน ช่าง เป็นสัตว์ เลือคอ่อนที่เลี้ยงลูกด้วยนม มีวง 1 วง มีงา 2 งา มีติ้วระและใบหูใหญ่ มีขาใหญ่ ครง 4 ขาใหญ่เหมือนเส้า มีสันเทาขวางคล้ายเบาะ มีหางยาว มีขนบางคล้ายควาย ช่างมีความรอนในตัวของมันจึงชอบแชตัวอยู่ในแม่น้ำลำธาร และปลักที่ขังน้ำเพื่อใหตัว เย็น ช่าง เป็นสัตว์ที่ว่ายน้ำได้เก่งที่สุดในบรรดาสัตว์ 4 เท้าด้วยกัน นอกจากนั้นช่าง ยังเป็นสัตว์ที่มีผิวหนังหนาทึบคอนช่างหนึ่ง ผิวหนังของช่างหนาประมาณ 1 นิ้ว และไม่ มีคอมโซมันสำหรับหลอสีผิวหนังที่หนานั้น และมีขนบาง ๆ หาง ๆ สีมืดกายนของช่าง เป็นสี เทาแกมดำ

ช่าง เกิดอยู่ในเขตเมืองร้อนของประเทศอินเดีย ศรีลังกา เกาะสมัตรา บอร์เนียว ตลอดจนบริเวณใกล้เคียงของทวีปเอเชียและแอฟริกา นอกจากนั้นช่างยัง อยู่รวมกันเป็นโขลงและอาจมีช่างอีก ประเภทหนึ่งชอบหากินอยู่ตามลำพัง เชือกเดียว ไนป่า เรียกว่า ช่างโตน ช่างประเภทนี้อาจเป็นช่างที่ถูกขับไล่ออกจากโขลงและ กำลังรอช่างพังจากโขลงอื่นเพื่อตั้งโขลงใหม่ และอาจบางที่อาจเป็นช่างที่มีอายุมาก อยากรู้อยู่เป็นอิสระ จึงแยกตัวออกจากโขลง ช่างโตนเป็นช่างที่มีความสามารถที่จะ รักษาตัวของมันเองในห้วงที่ห่างจากอันตรายต่าง ๆ โดยไม่คงอาศัยช่างอื่น และช่าง โตนบาง เชือกเตรียมพร้อมที่จะเป็นเจ้าโขลง คั้งนี้ช่างโตนโดยทั่วไปมักมีนิสัยร้าย กว่าช่างที่อยู่เป็นโขลง

ชีวิตประจำวันของช่างโขลงหนึ่ง ๆ เป็นไปตามธรรมชาติของมัน กล่าว คือ ในตอนเช้ามันอาจจะเดินไปที่แม่น้ำเพื่อกินน้ำอาบน้ำ ฉีดน้ำใส่กันและกันส่ง เสียง ร้องแปรน ๆ และลงนอนหลับหัวไปมาในแม่น้ำ ต่อจากนั้นมันอาจจะใช้เวลาในการ กินอาหารซึ่งมีทั้งใบไม้ หน่อไม้เป็นเวลาดหลายชั่วโมงจนถึงเวลาเที่ยง มันจะหยุดพัก อยู่นอนริมไม้ของคนไม้ใหญ่ ๆ ครั้นตกเย็นมันอาจจะกลับไปแม่น้ำอีกเพื่อกินน้ำและ อาบน้ำ แต่บางทีมันอาจจะหากินออกไปจนถึง เวลากลางคืน

ชนิดของช้าง¹

ช้างในโลกมี 2 ชนิดคือ ช้างแอฟริกา และช้างเอเซีย

1. ช้างแอฟริกา (AFRICAN ELEPHANT) อยู่ในทวีปแอฟริกา ทวีปนี้มีอากาศร้อน ช้างแอฟริกามีชื่อเรียกทางวิทยาศาสตร์เป็นตระกูล (SPECIES) เป็นภาษาละตินว่า LOXODONTA AFRICANA (รูปที่ 1)

2. ช้างเอเซีย (ASIATIC ELEPHANT) หรือเรียกว่า ช้างอินเดีย ลังกา ไทย พม่า ลาว เขมร เวียดนาม มาเลเซีย สุมাত্রา เป็นต้น ช้างเอเซียมีชื่อเรียกทางวิทยาศาสตร์เป็นภาษาละตินว่า ELEPHAS MAXIMUS (รูปที่ 2)

ช้างทั้ง 2 ชนิดนี้อยู่ต่างตระกูลกันเช่นเดียวกับวัวควายจึงมีลักษณะแตกต่างกันสมพันธ์กันไม่ใคร่ ช้างอินเดียหรือช้างเอเซียไม่ชอบแสงแดดจัด ๆ ช้างเอเซียเป็นนักว่ายน้ำที่แข็งแรงมาก มันสามารถบังคับตัวไหลลอยอยู่ใต้น้ำในช่องว่างของกระดูกหายใจ ช้างแอฟริกานั้นจะว่ายน้ำได้ก็เช่นเดียวกัน อย่างไรก็ตามช้างทั้งสองชนิดอยู่ในแม่น้ำใหญ่ ๆ ไคยาน มีผู้พบว่าช้างทั้ง 2 ชนิดนี้ สามารถเดินตามท้องน้ำที่ไม่ลึกนักได้ โดยมันชูวงขึ้นพ่นน้ำเป็นท่อนหายใจ

ช้างเอเซียหรือช้างอินเดียเป็นสัตว์ฉลาด จำเก่ง ตามปกติช้างที่ได้รับ การฝึกหัดแล้วจะเป็นสัตว์ที่เชื่อง เชื่อฟัง ซื่อสัตย์ เป็นสัตว์น่ารักในหนังสือ NEW STANDARD ENCYCLOPEDIA และหนังสือหลายเล่ม กล่าววาช้างถูกฝึกให้เป็นช้างศึกเป็นครั้งแรกในประเทศอินเดียเมื่อ 2000 ปีมาแล้ว ในปี 218 ก่อนคริสตกักราชโดยที่ฮันนิบาล (HANNIBAL) แม่ทัพเมืองคาร์เทจ ซึ่งอยู่ในทวีปแอฟริกาเหนือ ได้ขี่ช้างข้ามเทือกเขาแอลป์เพื่อยกทัพไปตีกรุงโรม ประเทศอิตาลี²

ช้างแอฟริกาและช้างเอเซียมีนิสัยเหมือนกันอยู่อย่างหนึ่งคือ มีสัญชาตญาณชอบอยู่เป็นโขลง ช้างในโขลงมีทุกเพศทุกวัย โขลงหนึ่งมีช้างประมาณ 5-10

1 บัญชีสิ่ง เลอะกุด ช้าง (รามินทร์การพิมพ์ พระนคร 2497) หน้า 24

2 สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 4 "เรื่องจับช้าง" นิทานโบราณคดี

พิมพ์ครั้งที่ 14 (โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา พระนคร 2513) หน้า 413

เชือก บางครั้งอาจมีถึง 20 เชือก หรือมากกว่านั้น ช้างเอเซียมีทั้งช้างบ้านและช้างป่า ช้างบ้าน คือช้างป่าที่คนจับมาฝึกให้ทำงานมีลูกมีหลานเป็นช้างบ้าน ช้างป่า คือช้างที่อยู่ป่าซึ่งมีความเป็นอยู่อย่างธรรมชาติ

ต่อไปนี้จะกล่าวเฉพาะธรรมชาติของช้างเอเซีย กล่าวคือ ช้างป่าโขลงหนึ่งจะมีช้างที่เป็นผู้นำโขลงซึ่งเป็นช้างพลายและช้างพัง เชือกหนึ่ง ช้างผู้นำโขลงนี้เรียกว่า จาโขลง ซึ่งต้องเป็นช้างที่มีร่างกายแข็งแรงที่สุด มีอายุมากที่สุดพอสมควรและมีความฉลาดมาก ช้างจาโขลงจะนำโขลงช้างไปหากินในที่ต่าง ๆ และทำหน้าที่ป้องกันอันตรายแก่ช้างในโขลงซึ่งมีทั้งช้างพัง ช้างพลาย ช้างหนุ่มสาวและลูกช้าง จาโขลงยังทำหน้าที่สืบพันธุ์และขยายพันธุ์ของช้างในโขลงอีกด้วย ถ้าช้างพลายเชือกใดในโขลงต้องการจะมีลูกรองท้องไปตั้งโขลงใหม่ ซึ่งตามหลักวิทยาศาสตร์ถือว่าการที่ช้างผสมพันธุ์ต่างโขลงกันนั้น ทำให้พันธุ์ช้างมีสายเลือดดีขึ้นโดยไม่คงผสมพันธุ์กับญาติพี่น้องในโขลงเดียวกัน ช้างจาโขลงส่วนใหญ่เป็นช้างพลาย แต่มีหนังสือบางเล่มกล่าวว่า เป็นช้างพัง โดยทั่วไปช้างเอเซียมีนิสัยไม่ครายไม่ทำอันตรายต่อมนุษย์และสัตว์อื่นกอน แต่ถาช้างถูกทำร้ายมันจะไม่หนีไปอย่างง่าย ๆ โดยช้างจาโขลงจะยอมสละตนตายและให้ช้างในโขลงหลบหนีไปกอน ยิ่งกว่านั้นเกี่ยวกับการเดินทางของช้างทั้งโขลง เพื่อต้องการย้ายที่อยู่หรือย้ายที่หากินหากมีอันตรายเกิดขึ้น ช้างเหล่านี้จะจัดระเบียบการเดินทางเสียใหม่ โดยให้ช้างพังและช้างเล็กอยู่ตรงกลาง ส่วนช้างพลายเดินเรียงตัวพากันล้อมวงเพื่อป้องกันอันตราย ช้างเอเซียส่วนใหญ่จะนอนราบเพื่อพักผ่อน แต่ช้างอาฟริกาจะยืนหลับแทนการนอนประมาณวันละ 4 ชั่วโมง¹

ความแตกต่างของช้างอาฟริกาและช้างเอเซียอย่างสังเขป (รูปที่ 3)

1 ละเอียด วิสุทธิแพทย์ วิทยานิพนธ์ เรื่อง ช้างในวรรณคดีสันสกฤตและวรรณคดีบาลี แผนกวิชา ภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย พุทธาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2522

ลักษณะ	ซางาฟริกา	ซางเอเซีย
สีขี้	สีขี้เล็ก หนามากลาค กระโหลกสีขี้มีลอนเคี้ยว	สีขี้ใหญ่หนามากลาคกว้าง กระโหลก สีขี้มี 2 ลอน
ใบหู	ใบหูใหญ่มากจนขอบหลังกว่า ระดับสีขี้ และใบหูใหญ่กว่า ซางเอเซีย	ใบหูเล็ก ขอบหลังไม่เกินระดับ สีขี้
วง	ลำวงหยาบ แยกเป็นปล้อง ๆ เห็นโค้งชัด ปลายวงมีงอยบน และงอยล่าง	มีหนึ่งของวงเรียบ ที่ปลายวง มีงอยบนงอยเคี้ยว
งา	มีงายาวทั้งข้างพังและข้างปลาย และงายาวกว้างของซางเอเซีย	ข้างปลายเท่านั้นที่มีงา
หลัง	หลังแอ่นลง	หลังโค้งขึ้นคล้ายหลังงู
เล็บเท้า	มีเล็บเท้าหน้า 4 เล็บ เล็บเท้า หลัง 3 เล็บ	มีเล็บเท้าหน้า 5 เล็บ เล็บเท้า หลัง 4 เล็บ
รูปร่าง	ตัวใหญ่กว่าซางเอเซีย ปราศเปรียบ	อ้วนปอม
ความสูง	ส่วนใหญ่สูงกว่า 10 ฟุตครึ่ง (ประมาณ 3.15 เมตร)	ส่วนใหญ่ต่ำกว่า 10 ฟุต (ประมาณ 3 เมตร)
น้ำหนัก	เฉลี่ยประมาณ 5 ตัน (ประมาณ 5000 กิโลกรัม)	เฉลี่ยประมาณ 4 ตัน (ประมาณ 4000 กิโลกรัม)
นิสัยและ ปัญญา	มีนิสัยร้าย โง่เขลา จะฝึกให้ ทำอะไรไม่ได้ เลี้ยงให้เชื่อง ยาก	เฉลียวฉลาด จำเก่ง ฝึกหัดใช้ ประโยชน์ได้

ลักษณะ	ช้างแอฟริกา	ช้างเอเชีย
อากาศที่ชอบ	ชอบอาศัยในทุ่งกว้างที่มีอากาศร้อนจัด ไม่ชอบอยู่ในป่าทึบ	ชอบอยู่ในที่ที่มีอากาศชุ่มชื้น มีที่ให้น้ำสมบรูณ์ ชอบอยู่ในป่าทึบ ไม่ชอบแสงแดดจัด
การนอน	ยืนหลับ	มีทั้งนอนตะแคงราบไปบนพื้นดิน และยืนหลับ

การคาดคะเนอายุของช้าง

การคาดคะเนอายุของช้าง จะสังเกตอวัยวะและอูจจาระของช้าง กล่าวคือสังเกตขอบบนของไบหู ถ้าไบหูมนกลม 1 นิ้ว แสดงว่าช้างนั้นมีอายุประมาณ 25 ปี ถ้าไบหูมนใหญ่ขึ้น ช้างนั้นมีอายุมากขึ้น ถ้าช้างมีไบหูขาดกระรุ่งกระวัง แสดงว่าช้างนั้นอยู่ในวัยชรา และอาจสังเกตโคจากผิวหนังและแกม ช้างหนุ่มจะมีผิวหนังแกมแถม ถ้าช้างมีผิวหนังเหี่ยวและแกมคอบ แสดงว่าช้างนั้นอยู่ในวัยชรา นอกจากนี้ นัยพรานหรือควาญช้างซึ่งเป็นผู้เกี่ยวข้องกับช้าง เป็นส่วนใหญ่ จะสังเกตอูจจาระและความละเอียดของอูจจาระ กล่าวคือถ้าเห็นอูจจาระก้อนเล็กแสดงว่าคงเป็นอูจจาระของช้างเล็ก เหมือนเห็นอูจจาระช้างกอนโต ๆ แสดงว่าเป็นช้างใหญ่ และถ้าอูจจาระมีความละเอียดแสดงว่าเป็นอูจจาระของช้างที่กำลังหนุ่ม ถ้าอูจจาระมีเนื้อหนาบแสดงว่าเป็นอูจจาระของช้างที่มีอายุมากแล้ว

เกี่ยวกับอายุของช้างนี้กล่าวกันว่า ช้างป่ามีอายุยืนกว่าช้างบ้าน ช้างป่าจะมีอายุประมาณ 150 ปี ส่วนช้างบ้านจะมีอายุประมาณ 100 ปี แต่ช้างที่ทำงานหนักจะมีอายุประมาณ 60 ปี-70 ปี เป็นอย่างสูง การกำหนดอายุช้างในวงการทำป่าไม้ ได้มีการแย่งสมรรถภาพการทำงานของช้างตามอายุของช้างไว้ดังนี้

อายุแรกเริ่มตั้งแต่คลอดจนถึง 5 ปี ยังคงศึกษามากมายและยังกินนม

- อายุ 5 -10 ปี เป็นอายุที่เหมาะสมในการนำไปฝึกใช้งาน
 อายุ 10-16 ปี ใช้งานเบา ๆ ใ้คอบาง
 อายุ 16-25 ปี กำลังคะนอง แต้ยังทำงานไ้ค้ไม่เต็มที้นัก
 อายุ 25-40 ปี เป็นช่วงโตเต็มที้ ใช้งานไ้ค้และแข็งแรงที้สุด
 อายุ 40-50 ปี กำลังเริ่มถอยลง
 อายุ 50-60 ปี ใ้ค้ทำงานเบา ๆ¹

การค้ำรงชีวิตของช้าง

ช้างกินอาหารประเภทพฤษชาติ ค้คนไม้ใบหญ้าที้มีอยู่ในป่าซึ่งแยกไ้
 เป็น 5 ชนิด ค้ดังนี้

1. อาหารจำพวกหญ้า ไ้ค้แก พง แชม ออ กก หญ้าคา เอื้องหมายนา
 หญ้าแพรง หญ้าอ่อนหญ้าปล้อง หญ้ากระเคียวหญ้าปากคตลาย หญ้ากกกาย เป็น
 คน

2. อาหารจำพวกไม้ไ้ค้ ไ้ค้แก ไม้ไ้ค้ขาวหลาม ไม้ไ้ค้ป่า ไม้รวก ไม้
 ช่าง ไม้ช่างนวล ไม้ไ้ค้หอม ไม้บง เป็นต้น อาหารจำพวกไม้ไ้ค้ในช้างชอบกินใบยอด
 อ่อนและหนอ

3. อาหารจำพวกเถาวัลย์และไ้ค้ ไ้ค้แก ไ้ค้ สลอดน้ำ บรเพ็ค
 หวาย เครือสะบา กระหนงลวอ สมป่อย เล็บรอก เถาวัลย์แดง เป็นต้น

4. อาหารจำพวกไม้ยืนต้น ช้างชอบกินทั้งเปลือก ใบ และผล ไ้ค้แก
 ชนน มะพร้าว มะเฟือง มะไฟป่า มะขามป้อม มะขาม มะคัม มะขวิด มะยมป่า
 มะเคือปล้อง จามจุรี อ้อยช้าง สัก จิวป่า กุ่มกรวง โพ เถาราง กระพอคอ ระกำ

1 อำนวย คอวนิช "ช้างไทย" คนไม้กับพฤษศาสตร์และบทความทางวิชาการป่าไม้

(โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย กรุงเทพฯ 2520)

เป้ง เป็นคน

5. อาหารจำพวกพืชไร่ ไร่ไถ่ ปลูกเคื่อย ข้าว ข้าวฟ่าง สับปะรด ถั่วกระคัน พักแตงค่าง ๆ และอื่น ๆ 1

อาหารเหล่านี้ข้างจะหากินเองเมื่อมันอยู่ในป่า แต่ถ้านำข้างมาเลี้ยงในหมู่บ้านหรือในฟาร์มงานใกล้บ้านก็จำเป็นต้องหาอาหารให้ เช่น ข้าวเปลือก กลวย ออย ทางมะพร้าว หรือถล่มมะละกอดิบ เป็นต้น และเมื่อข้างไม่อาจไปหากินในป่าได้ เจ้าของมันจะผสมเกลือลงไปให้อาหารพิเศษนั้น เพื่อให้ข้างได้รับธาตุเกลือจากดินโป่ง ซึ่งเป็นดินเต็มที่มีเกลือกินเมื่ออยู่ในป่า นอกจากนั้นเจ้าของมันมักจะให้มะขามเปียกปั้นเป็นก้อนใส่เกลือไว้ข้างในให้ข้างกินอาทิตย์ละ 1 ครั้ง มะขามเปียกเป็นอาหารที่ข้างชอบมากและเป็นยาระบายอ่อน ๆ เวลาให้ข้างกินยามักจะนำยาใส่ในก้อนมะขามเปียกเพื่อให้กินได้ง่ายขึ้น และเมื่ข้างมีอาการท้องเสียข้างจะกินเปลือกไม้บางชนิดที่มีรสฝาด ส่วนอาหารบางชนิดที่มีรากคึกคินมากด้วยข้างจะทำความสะอาดก่อน โดยโขงวงจับฟาดให้กินออก ถ้าเป็นอาหารชนิดที่อยู่ในน้ำ เช่น รำกบัว กอนจะกินข้างจะล้างน้ำให้สะอาดเสียก่อน ส่วนการคิมน้ำข้างคิมน้ำวันละประมาณ 60 แกลลอน หรือประมาณ 15 ปีบ เนื่องจากข้างมีร่างกายใหญ่โตคิงนั้นมันจึงต้องกินอาหารมาก ข้างจะกินอาหารตลอดเวลาที่มันคินอย มันจึงถ่ายอุจจาระไปตลอดทางที่เดิน มดข้างจะเป็นสิ่งสังเกตของนายพรานที่ตามล่าข้าง และจะเป็นเครื่องสังเกตของควาญข้างที่จะติดตามหาข้างในป่า

ชนิดและลักษณะของข้างไทย²

ข้างในประเทศไทยแบ่งออกเป็น 4 ชนิด ตามพระราชบัญญัติสำหรับรักษาสัตว์ป่า พ.ศ. 2469 คือ

1 เชื้อ วงศ์สงสาร ข้าง อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายวรา ชรรณพันธ์ (โรงพิมพ์มิตรสยาม พระนคร 2520) หน้า 24-25

2 เรื่องเดียวกัน หน้า 23-24

1. ข้างสำคัญ คือ ข้างที่มีลักษณะมงคล 7 ประการ หรือเรียกทั่วไปว่า ข้างเผือก คือ ตาขาว เพดานขาว เล็บขาว ขนขาว ฟันหนังขาว หรือสีคล้ายหม้อใหม่ ขนหางขาว อัญทโกศขาว¹ หรือสีคล้ายหม้อใหม่
2. ข้างดีประหลาด คือ ข้างที่มีมงคลลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งในมงคลลักษณะ 7 ประการนั้น แต่ไม่ครบทั้ง 7 ประการ
3. ข้างนิยม คือ ข้างที่มีลักษณะ 3 ประการ คือ ฟันหนังดำ ขามีลักษณะครึ่งรูปปลีกล้วย เล็บดำ
4. ข้างสามัญ คือ ข้างที่เลี้ยงไว้ใช้งานรวมทั้งข้างปากว้ย
ข้างทั้ง 3 ชนิดแรก คือ ข้างสำคัญ ข้างดีประหลาด และข้างนิยม กำหนดไว้ว่า ต้องนำขึ้นทูลเกล้าถวายแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และจะโครับพระกรุณาโปรดเกล้าพระราชทานบำเหน็จในตามสมควร
ข้างสำคัญหรือข้างเผือกนั้นยังแบ่งเป็น 3 ชนิด คือ
 1. ข้างเผือกเอต โคกำหนดไว้ว่า ต้องเป็นสีสังข์ หรือสีทองเนื้อริน มีชื่อเรียกว่า สารเสวตวรพรม ถือว่าเป็นข้างคยานคเมือง
 2. ข้างเผือกโท โคกำหนดไว้ว่า เป็นสีบัวโรย เรียกว่า ปทุมหัตถ์ ถือว่าเป็นข้างมงคล และเหมาะแก่การทำศึกสงคราม
 3. ข้างเผือกตรี กำหนดไว้ว่า ต้องเป็นสีบอคของตากแห้ง สีแดงแก่ สีแดงอ่อน สีเมฆ สีคว่ำมีชื่อเรียกว่า เสวตคชรรัตน หรือ เสวตคชสาร

การเลี้ยงช้างในประเทศไทย

การเลี้ยงช้างนอกจากช้างในสวนสัตว์ดุสิต และช้างของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ยังมีช้างขององค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ในเขตภาคเหนือของประเทศไทย และช้างที่เลี้ยงไว้เพื่อการแสดงที่อำเภอสังขะ อำเภอปราสาท จังหวัดสุรินทร์ ซึ่งโดยทั่วไปปล่อยช้างในหากินเองตามธรรมชาติ

¹ ส่วนอวัยวะเพศของช้างพลายที่หนังทอหม้อสีขาว

โดยความอ้าง เป็นผู้เลือกสถานที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์

บทที่ 2

การคลองขางในประเทศไทย

ทวีปเอเชียบริเวณประเทศอินเดียมีขางมากกว่าแห่งอื่นและชาวอินเดียก็เจริญทางด้านวัฒนธรรมก่อนกลุ่มชนอื่นในบริเวณเดียวกัน ชาวอินเดียจึงสามารถจับขางมาใช้งานได้อีกก่อนพวกอื่นมาชานาน จนพวกพราหมณ์สามารถรวบรวมความรู้ในการจับขางเขาเป็นตำรา เรียกว่า ตำราศศาสตร์ วิธีจับขางจึงโคแพร่หลายจากประเทศอินเดียมายังประเทศอื่น ๆ ในภาคพื้นเอเชียที่มีขาง เช่น ประเทศไทย พม่า เขมร อินโดนีเซียและมาเลเซีย ทวยชาวอินเดียซึ่งไปค้าขายแล้วตั้งภูมิลำเนาอยู่ตามประเทศเหล่านั้นนี้เหมือนอย่างการสอนศาสนาและวิชาอื่น ๆ

ไทยเราได้อำนาจศศาสตร์มาจากชาวอินเดีย วิธีจับขางที่ชาวอินเดียมาสอนนั้น ในตำราศศาสตร์ซึ่งยังมีอยู่ในเมืองไทยมีหลายปริยายทั้งจำแนกได้ดังนี้¹

1. มีผู้เชี่ยวชาญมา 2 พวก เรียกว่า พุทธิบาท เป็นครูในการจับขางพวกหนึ่ง ไทยเรียกพวกนี้ว่า หมอเขา เรียกเฉพาะผู้เป็นคณาจารย์ เรียกพวกพุทธิบาทรองลงมาว่า หมอขาง ผู้เชี่ยวชาญอีกพวกหนึ่งเรียกว่า หักคณาจารย์ เป็นครูในการหักขางไทยเรียกพวกนี้ว่า ครูขาง ผู้เชี่ยวชาญทั้งหมดนี้จะช่วยกันทำกิจการต่าง ๆ อันเกี่ยวกับขางหมดทุกอย่าง

แต่มีตำราอีกเล่มหนึ่งได้ออกถึงคุณวุฒิแบ่งชั้นความสามารถของหมอขางไว้เป็นชั้น ๆ ดังนี้² ชั้นที่หนึ่ง เรียกว่า ปฏิยาย คือหมอขางที่ได้จับขางมาแล้ว ไม่น้อยกว่า 10 เชือก ขึ้นไป ชั้นที่ 2 เรียกว่า ครูบา คือ หมอขางที่ได้จับขางยังไม่ถึง 10 เชือก และชั้นที่ 3 เรียกว่า หมอขาง คือพวกจับขางที่ผ่านการอบรมตลอดจนพิธีกรรมต่าง ๆ ไม่น้อยกว่า 3 ปีมาแล้ว

1 สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าทรงธรรม เรื่องเดิม หน้า 415-418

2 สมพงษ์ เกรียงไกรเพชร สารคดีไทยเล่ม 1 (โรงพิมพ์วิรินทร์ กรุงเทพฯ) 2520

2. คำราชาศาสตร์ไทยเราเรียกว่า คำราชา คำราช่าง คำราชที่ไคมาจาก
อินเดียนั้นมี 2 คัมภีร์ คัมภีร์หนึ่งเรียกว่า คำราชาลักษณ์ พรรณนาว่าด้วยลักษณะของ
ช่าง เช่น สีและอวัยวะต่าง ๆ ในรวงเป็นช่างก็แตกต่างกันอย่างไร และคติที่มีถือ
ช่าง เมื่อความกำลังมากกว่าช่างอื่น อีกคัมภีร์หนึ่งเรียกว่า คำราชากรรม พรรณนา
วิธีหัดช่าง เลื่อนและวิธีหัดช่างรวมทั้งมนต์สำหรับบังคับช่างและระเบียบพิธีต่าง ๆ
ซึ่งทำเพื่อให้เกิดสิริมงคลและบ้ายศ เสนียดจัญไรในการที่เกี่ยวกับช่าง

3. คนคำราชที่ไคมาจากอินเดียนั้นเป็นภาษาสันสกฤต ๑. เรียวชาญของ
มาแปลเป็นภาษาของชาวเมือง แต่มนศดาถานนั้นใช้ภาษาสันสกฤตตามของเดิม คน
โบราณที่รู้หนังสือมีน้อยมาก การเรียนวิชาศาสตร์จึงเรียนกันด้วยวิธีของจำและฝึก
หัดให้ชำนาญชำนาญในการต่าง ๆ ที่ทำกันนั้นสืบมา

4. วิธีจับช่างป่าที่ชาวอินเดียนั้นสอนไว้มี 3 วิธีคือ การวังช่าง คือ
การไลคองช่างป่ามา เขาคอกแล้วจับช่างป่านั้นทั้งหมด การโพนช่างหรือการแซกโพน
คือการไลคัมช่างป่าที่ละตัว และอีกวิธีหนึ่งคือ การคลองช่างในเพนียด คือการคอง
โหลงช่างป่าเข้ามาในคอกซึ่งเรียกว่า เพนียด แล้วเลือกจับที่ละตัวที่ได้ขนาดตามที่
ต้องการ แล้วปล่อยให้โหลงช่างป่ากลับ เขาป่าการจับด้วยวิธีนี้ถือว่าเป็นพิธีของหลวง
การจับช่างป่าด้วยวิธีทั้ง 3 นี้ในคำรากล่าวว่าต้องมีช่างคอกคือช่างที่ไค
ฝึกหัดให้เชื่องแล้วไวช่วยในการจับช่างป่า

วิธีจับช่างในเมืองไทยคงจะแพร่หลายอย่างรวดเร็วตั้งแต่ชาวอินเดียน
เข้ามาฝึกสอน เพราะเป็นประเทศที่มีช่างป่าชุกและการคมนาคมโดยทางบกหนทาง
เหมาะสมแก่การไชช่างยิ่งกว่าพาหนะอื่น

ครั้งแรกวิชาจับช่างมาถึงเมืองไทยนั้น พวกชาวเมืองยังเป็นสาระอยู่
โดยมาก¹ ชาวอินเดียนจึงมาสอนวิชาศาสตร์ด้วยภาษาละวากอน

ละวามีชื่อเรียกหลายอย่างเรียกถึงะบางลาวบาง พวกละวามีเกือบสิ้น
ชาติชาติเชื้อแล้วหากจะมีเหลืออยู่ก็น้อยเต็มที ที่เหลืออยู่บางไฟเวลานกมีคามบ้าน

ป่าในมณฑลภาคพายัพบุคคลที่ถูกเรียกว่าลาว ในเวลานั้นคือไทยแท้ ๆ นี้เอง แต่คงถูกผสมกับละวามากจึงถูกเรียกว่าลาว¹ พวกละวานี้ไม่ว่าจะมาจากไหน สมเด็จพระยาคำรงราชานาภาพกล่าววาทะว่า มอญ ละวา มีรูปร่างลักษณะคล้ายคลึงกัน เดิมอาจจะเป็นชาติเดียวกันแล้วแยกออกเป็น 3 พวกก็ได้ พวกละวาได้เข้ามาอยู่ในบริเวณศูนย์กลางแห่งสุวรรณภูมิซึ่งเป็นที่ตั้งของประเทศเราบัดนี้ที่เดียว แต่ทั้ง 3 พวกนี้เดิมคงเป็นคนป่าจนกระทั่งมีประชาชน 2 ชาตินี้คือ จีน เขียว และไทย²

ในระหว่างชน 3 ชาติที่กล่าวมาข้างต้นนี้ ชาติที่ทรงความยิ่งใหญ่เป็นปึกแผ่นและมีความเจริญที่สุดในเวลานั้นคือ ชาติละวาซึ่งเป็นเจ้าของดินแดนตอนกลางของแหลมทองมากอนชอม ไทยและเขมร จากหลักฐานทาง ๆ นี้ นักประวัติศาสตร์และโบราณคดีค้นพบปรากฏว่า ในสมัยก่อนที่ชอมจะเข้ามามีอำนาจในแม่น้ำเจ้าพระยา ชาติละวาได้แยกกันออกเป็น 3 อาณาจักรคือ อาณาจักรทวารวดี อาณาจักรโยนกและอาณาจักรสุโขทัย (อาณาจักรพูน)

ชนชาติไทยแต่เดิมยังไม่รู้จักนำช่างมาใช้งาน เพื่อจะมาเรียนรู้เมื่ออพยพลงมาอยู่บริเวณเมืองไทยนี้ แต่สามารถรอบรู้วิชาดาราศาสตร์อย่างชำนาญมาช้านาน ตั้งแต่ก่อนครั้งสุโขทัยเป็นราชธานี³ ดังในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหงได้บันทึกการทำพหุหัตถ์เมื่อพระองค์ทรงมีพระชนมายุ 19 พรรษา ชนสามชนเจ้าเมืองฉอด บกทัพมาตีเมืองฉาก พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ยกทัพออกไปรบ พ่อขุนรามคำแหงทรงชี้แจงแก่พลเจ้าช่วยและต่อสู้กับชนสามชนโดยกล่าวว่า "เมื่อครั้งใหญ่โคสับเถา เขาทัพสามชนเจ้าเมืองฉอดมาตีเมืองฉาก ทัพออกไปรบชนสามชนหัวชาย ชนสามชนจับมา

1 หลวงวิจิตรวาทการ สยามกับสุวรรณภูมิ ภาค 1 (โรงพิมพ์วิริยนาภาพ พระนคร 2476) หน้า 36-37

2 หลวงวิจิตรวาทการ ประวัติศาสตร์สากล เล่ม 6 (โรงพิมพ์วิริยนาภาพ พระนคร 2473) หน้า 30

3 สมเด็จพระยาคำรงราชานาภาพ เรื่องเดิม หน้า 421

หัวหน้า ขุนสามชนเคลื่อนเข้าไพร่ฟ้าหน้าใส พอกันใหญ่ด้วยพายจะแล กบฏนี้เกิดข้าง
เนกพลกษัตริย์เขากอนพอก กตอข้างควยขุนสามชน คนกพงข้างตัวชื่อ มาสเมืองแพ ขุน
สามชนนายหนี่ พอกจึงขึ้นชื่อ ก้อ พระรามคำแหง เมื่อกพงข้างขุนสามชน¹

ต่อมาในศิลาจารึกหลักเดียวกันนี้มีอีกแห่งหนึ่ง ว่า เมื่อพอกขุนรามคำแหง
โคกครองราชย์มีกโหนแดงข้าง เมื่อกตัวไปรบคือ รุจาศรี ควยเครื่องคชาภรณ์แล้วพระ
องค์เสด็จขึ้นทรงนำราษฎรออกไปฆ่าเพื่อการกศล ๓ พระอารามในอรัญญิก

ไทยรับเอาตำราคชาศรของพราหมณ์แห่งคัมภีร์คชลักษณ์และคัมภีร์คช
กรรม แต่ที่รวมกันใช้ข้างในการพิชิตต่าง ๆ โคกตั้งขึ้นเป็นพยุหะสนามกรมใหญ่ เรียกว่า
กรมพระคชมาด น่าจะเกิดขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยาควยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่
2 (สามพระยา) ที่โคกกรุงคัมภีร์ษา เมื่อ พ.ศ. 1964 โคกพอกพราหมณ์ผู้เชี่ยวชาญคช
ศาสตร์กับทั้งตำราต่าง ๆ ของเมืองเขมรเมื่อกครั้งยังเป็นมหาประเทศเขามามาก ถึง
ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาโคกลาวว่า "ศักราช 783 ปีฉลู ตรีศก สมเด็จพระ
บรมราชาธิราชเจ้าเสด็จไปเอาเมืองนครหลวงโคก, จึงให้พระราชบุตรครอง
พระนครอินทรเจ้าครองราชสมบัติ ณ เมืองพระนครหลวง ท่านจึงให้เอาพระยาแก้ว
พระยาทัยและครอยคริว กับทั้งรปพระโค รปสังสัตว์ทั้งปวงมาควย ครั้นถึงพระนคร
ศรีอยุธยา จึงให้เอารปสัตว์ทั้งปวงไปบูชาไว้ ณ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุบาง ไบว
วัดพระศรีสรรเพชญ์บาง"²

ข้างไทยไม่เพียงแค่มมีความจำเป็นเฉพาะแคสมัยกรุงสุโขทัยเท่านั้น แต่
ยังมีความจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับชาวไทยในสมัยอยุธยาและเลยมาถึงสมัยกรุงรัตนโก
สินทร์ตอนต้น เหตุที่ข้างมีความสำคัญนี้เองจึงทำให้เกิดความจำเป็นที่จะทรงคดอง
ข้างมาใช้ในการต่าง ๆ

การคดองข้างของชาวไทยเท่าที่มีหลักฐานที่ชัด เจนที่สุดคือ การคดอง

1 มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ พินนโลก จารึกสุโขทัย (2520) หน้า 1

2 กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระนเรศวรมหาราช วัดพระ
เชตุพน (โรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน พระนคร 2515) หน้า 11

ช่างในเพนียดในสมัยอยุธยา ซึ่งกระทำเป็นพิธีหลวงและประชาชนเองก็สนใจ ในบรรดาประชาชนเหล่านี้ก็มีชาวไทยกลุ่มหนึ่งซึ่งชาวไทยด้วยกันเรียกว่า ชาวสวย ซึ่งอาศัยอยู่ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ชนกลุ่มนี้โดยกิจการคลองช่าง เป็นอาชีพประจำตระกูลและเป็นกำลังสำคัญในการจัดหาช่างในแก่ทางราชการ เพื่อใช้ในการสงครามและพิธีต่าง ๆ มาแต่ครั้งโบราณแล้ว การคลองช่างของชาวสวยนั้นมิได้มีมาแต่เมื่อใดไม่ปรากฏ เพียงแต่ทราบว่าชาวสวยโดยที่อาศัยนั้นมานานแล้ว และมีความชำนาญอย่างยิ่ง ดังปรากฏในพงศาวดารอีสานว่า "จุลศักราช 1121 ปีเถาะ เอกศก ครึ่งแผนดินสมเด็จพระบรมราชาที่ 3 หรือไยหนึ่งเรียกว่า พระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยามรินทร์ (คือเจ้าฟ้าเอกทัศ กรมขุนอนุรักษ์มนตรี) ขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดินสยามที่ 33 อยู่ ณ กรุงศรีอยุธยา เวลานั้นพระยาขางเผือกแตกโรงออกจากกรุงไปอยู่ในป่าคางทางตะวันตก แขวงเมืองป่าสักดี โปรดให้สองพี่น้อง (ซึ่งผู้จดพงศาวดารเดิมเข้าใจว่าเป็นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก กับกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท) คมไพรพลแลกรมขางออกเที่ยวคึกคัมพระยาขางเผือกมาทางแขวงเมืองพิมายแลเลยไปจนถึงคางผางฝั่งลำน้ำมูลขางใต้ จึงโคข่าว พระยาขางเผือกจากพวกเขมร สวยป่าคาง คางจะแลเชียงชั้น..... คามบ้านคางยาง เชียงปุมานโคกเมือง เชียงสีบ้านกุกหวาย เป็นผู้นำสองพี่น้อง นำพระยาขางเผือกกลับคืนไป ณ กรุงศรีอยุธยา"²

ตำราคหศาสตร์นั้นมีหลักฐานปรากฏว่าถือกันเป็นวิชาสำคัญสำหรับลูกเจ้าลูกขุน จะต้องฝึกหัดจนถึงซึ่งารบพวงไต่ทุกคนมาแต่ครั้งกรุงสุโขทัย และยังเป็นประเพณีสืบมาตลอดสมัยกรุงศรีอยุธยา³ แต่ในสมัยอื่นไม่นิยมเหมือนเมื่อรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้า ควบปรากฏว่าแม่พระศรีสุริโยทัยองค์พระอัครมเหสี ก็

1 รุจิพันธ์ คอกงา วิทยานิพนธ์ เรื่อง การคลองช่างของชนเผ่าสวย

คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร 2512 หน้า 10-11

2 กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดาร ภาค 4 และประวัติของจังหวัดมหาสารคาม (โรงพิมพ์สวนทองถิ่น พระนคร 2506) หน้า 29-30

3 สมเด็จพระนเรศวรมหาราช เรื่องเดิม หน้า 425

หนังสือพิมพ์
พิมพ์
หน้าออกพอกท้องตลาด

(15)

ปก.
1101
2525
012

โค่นหักทรงขางรบ ในพงศาวดารมีปรากฏครั้งเดียวเท่านั้นว่าหนุ่ซึ่งข้างเขารบพุ่ง
ถึงในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาแล้วว่า "ศักราช 905 ปีเถาะ เบญจศก
..... ครั้นวันรุ่งขึ้น ๗ วันอาทิตย์ ขึ้น 6 ค่ำ เดือน 4 สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ
ราชาธิราช เจ้าจะเสด็จยกพระยุโธธาพาพญาออกไปคุกกำลังชาติ ๗ ทงภูเขาทอง
จึงทรงเครื่องราชอลังการยศ เสด็จทรงขางคนหลายแถวจักรวัคนสูง 6 สอก 5
นิ้ว เป็นพระคชาธารประทับคชาลึงการภณเครื่องมีนึ่งกลางขางและควาญ พระสุริ
โยทัยเป็นเอกอัครมนตรีประทับองค์เป็นพระยามหาอุปราช ทรงเครื่องสำหรับราช
ณรงค์เสด็จทรงขางหลายทรงสุริยกษัตริย์สูง 6 สอก เป็นพระคชาธารประทับเครื่อง
มีนึ่งเสวรมึ่งกลางขางและควาญ พระราเมศวรทรงเครื่องสิริราชปลิ้นพนาวารภณ
สำหรับพิชัยยุทธสงครามเสด็จ ทรงขางคนพลายมงคลจักรพาฬสูง 5 สอกคืบ
10 นิ้ว ประทับคชาภณ เครื่องมีนึ่งควาญและกลางขาง พระมหินทรราชาธิราชทรงราช
วัณณาลึงกาประทับคชาภณ สำหรับพระมหาพิชัยยุทธณรงค์ เสด็จทรงขางคนพลาย
พิมานจักรพรรดิสูง 5 สอกคืบ 8 นิ้ว ประทับคชอุชวรอลงกตเครื่องมีนึ่งกลางขางและ
ควาญ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช เจ้าก็ขับพระคชาธาร เขาชนขาง
กองหน้าพระเจ้าหงสาวดีคชาธาร เสียทีไหนหลังชาติเอาไว้มืออยู่ พระเจ้าแปรโค
หายชาติถึงนั้นขับพระคชาธารตามไล่ขางพระมหาจักรพรรดิ พระสุริโยทัยเห็นพระ
ราชสวามีเสียทีไม่พนมมือชาติ ทรงพระกัญญาพักขับพระคชาธารหลายทรงสุริยกษัตริย์
สะอึกอกรับ พระคชาธารพระเจ้าแปร ไคกลางแบกถนัด พระคชาธารพระสุริโยทัย
แหงนทงายเสียที พระเจ้าแปรจวงพันควยพระแสงของาวทองพระอึงสาละสุริโยทัย
อาคกระทั่งถึงราวพระถันประเวศ¹ ขอมเป็นแปลคกลงมาจนถึงสมเด็จพระ
นเรศวรมหาราชและสมเด็จพระเอกาทศรถที่โค่นหักคชาครกรมกรวดขันมาแต่ยัง
ทรงพระเยาว์ ทั้งสองพระองค์จึงทรงชำนาญนาญถึงสามารถพาบุตรพิชัยชนะ
บายเมืองโค

1 กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนมาศ (เจิม) กับ
พระจักรพรรดิพงศ์ (จาต) (โรงพิมพ์อักษรบริกาฬ พระนคร 2507) หน้า 545-549

ตั้งแต่สมัยรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราชแล้วคชกรรมก็ได้เฟื่องฟูขึ้นเมื่อรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชพระองค์มีอุปนิสัยโปรดทรงช้าง และได้ฝึกหัดช้างจนชำนาญมาตั้งแต่ยังเป็นพระราชกุมาร พอโตเสวยราชย์ก็เอาเป็นพระราชหฤทัยโปรดพระคชบาลเหมือนอย่างว่าทรงบัญชาการเอง แต่ก่อนมาตาพระเจ้าแผ่นดินเสด็จไปทรงจับช้างป่าควยวิชัย การโพนช้างคือเสด็จขึ้นทรงคองข้างคอเพื่อไล่คตองช้างป่าเอง เหมือนอย่างหมอช้างสามัญ การที่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงโปรดการโพนช้างนั้นก็ยังมีหลักฐานของโรงช้างคตองอยู่ในพระราชวัง และมีเกยสร้างไว้สำหรับเสด็จขึ้นทรงช้างคตองและตั้งเพนียดจับช้างที่จังหวัดลพบุรีอีกแห่งหนึ่งนอกเหนือจากที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เนื่องจากพระองค์ชอบประทับที่ลพบุรีมากกว่าพระองค์จึงโปรดให้มีการจับช้างที่เพนียดจังหวัดลพบุรีเป็นประจำ¹

เมื่อราชทูตฝรั่งเศสเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี สมเด็จพระนารายณ์มหาราชโปรดให้มีการจับช้างให้ราชทูตที่เพนียดจังหวัดลพบุรี จากจดหมายเหตุการเดินทางมาสู่ประเทศสยามของบาทหลวงตาซารกีในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชกล่าวว่า สมเด็จพระนารายณ์ทรงมีช้างอยู่ที่วราชอาณาจักรถึง 20,000 เชือก ทั้งนี้ไม่นับช้างป่าที่ตระเวนอยู่ในป่าและกล่าวว่า การไปตองช้างให้เขาเพนียดครั้งหนึ่งได้ช้างครั้งละ 50-60 เชือก แต่บางครั้งก็ได้ถึง 80 เชือก²

ของสำคัญแก่การคชกรรมในเมืองไทยซึ่งสมเด็จพระนารายณ์มหาราชได้ทรงสถาปนาไว้อีกสิ่งหนึ่งคือ ตำราช้าง ในหนังสือนั้นได้อธิบายกลเม็ดในการที่จะบังคับช้าง โปรดให้แต่งตำราขึ้นใหม่นั้นคงเพราะตำราคชกรรมของเดิมรวมตำราการต่าง ๆ ในคชกรรม ทั้งที่เป็นกิจพิธีและการฝึกหัดเอามาเรียบเรียงไว้ในตำราอันเดียวกันนี้คยาวิ มีทั้งคำอธิบายเป็นภาษาไทยและเวทย์มนต์เป็นภาษาอื่น ซึ่งจะตอง

1 เทพพิทักษ์การพิมพ์ กรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อ 200 ปี (เทพพิทักษ์การพิมพ์ กรุงเทพฯ 2524) หน้า 394

2 สันต์ ท. โกมลบุตร จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศสยามของบาทหลวงตาซารกี (กรมศิลปากรพิมพ์ 2517) หน้า 77

ทองคำไว้รายกำกับในเวลาเมื่อทำการตามตำราคชกรรม การทองคำเวทย์มนต์
ภาษาสันสกฤตของ เกิมยอนจะฉีกพลาดได้ พระองค์จึงมีพระราชประสงค์ที่จะแก้ไข
ตำราซึ่งบังคับช่างให้เรียนง่ายขึ้นกว่าแต่ก่อน จึงโปรดให้แต่งตำราซึ่งข้างขึ้นใหม่

เมื่อถึงรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา ในพระราชพงศาวดารไม่ไกลกล่าว
ถึงที่เคียวว่า โคจจักรมฆางอย่างไรบ้าง ส่วนพระองค์เองก็ใคร่ทรงศึกษาวิชาคชศาสตร์
มาควยกันกับสมเด็จพระนารายณ์มหาราช และโคช่วยจัดการกรมช่าง เป็นแค่พระราช
หฤทัยมาจนโค เป็นสมุหพระคชบาลมียศศักดิ์ยิ่งกว่าคนอื่น เมื่อโคเสวยราชย์กรมช่างยัง
เป็นชาหลวง เกิมคงสนิทสนมกับพระองค์ยิ่งกว่ากรมอื่น ฉะนั้นคงทรงท่านบำรุงตามแบบ
อย่างครั้งสมเด็จพระนารายณ์มหาราชสืบมา จะฉีกกันก็แค่ไม่ทรงช่างไปเที่ยวไล่โพน
ช่างป่าหรือทรงคล้องช้างที่เพนียด เพราะเมื่อเสวยราชย์มีพระชนมายุถึง 55 ปีแล้ว
ไม่เหมือนกับพระเจ้าเสือซึ่งเป็นพระราชโอรส และพระเจ้าท้ายสระกับพระเจ้าบรม
โกศซึ่งเป็นพระราชนัดดาของพระองค์ ที่โคเป็นพระเจ้าแผ่นดินค่อมมาทั้งสามพระองค์
นั้น เมื่อยังทรงพระเยาว์โคฝึกหัดค่อมมาในกรมช่างตั้งแต่อ่อนจะเป็นพระมหากษัตริย์
เมื่อเสวยราชย์กำลังฉกรรจ์จึงโปรดเที่ยวโพนช่าง และคล้องช้างเป็นที่ค้าที่สำราญ
พระราชหฤทัยทั้งสามพระองค์ ทั้งในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาแล้วกล่าวไว้ว่า
"ครั้งนั้นสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน(พระเจ้าเสือ) มีโคเสด็จอยู่ในพระนครนาน, เสด็จ
อยู่เคื่อนหนึ่งบาง สิบหาบ, แล้วเสด็จควยเรือพระที่นั่งแวลลอมไปควยชาพลละของ
รูลิพระบาทตั้งปวง เที่ยวประพาสไปในทองแฉวนที่ต่างๆ....บางที่เสด็จควยช่าง
พระที่นั่ง แวลลอมไปควยช่างท้าวพระยาข้าราชการ เป็นอันมากเที่ยวประพาสไปใน
อริยประเทศ แลให้ช่างคันช่างกัน, แลช่าง เชือกมาศโลลอมหมฆาง เกื่อนโนบ่า แลตัด
เชือกบาศคล้องช้าง เกื่อนโคเป็นอันมาก แลเสด็จไปตั้งลอมช่าง เกื่อนโนบ่าแขวงเมือง
ท่าโรงครึ่งหนึ่ง.....", "ในปีเถาะ เบญจศกนั้น พระบรมกษัตริย์ทั้งสองพระองค์
(คือพระเจ้าท้ายสระและเจ้าฟ้าพร) เสด็จพระราชดำเนินไปประพาสโพนช่าง, โพนป่า
หัว เมืองนครนายกฝ่ายตะวันออก ในเพลาราคีนั้น เคื่อนหงายเสด็จไปโพนช่าง เกื่อน....."

และในสมัยพระเจ้าอู่ท้าวบรมโกศ ๗ วันเดือน 9 ข้างขึ้น ปีชวดตศก มีพระราชโองการให้กรมหมื่นอินทรภักดี, กับเจ้าพระยาคลาโหม ขึ้นไปล้อมนาง ณ เมืองลพบุรี ครั้นเดือน 10, ก็เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปเมืองลพบุรี ให้ออกไปเร่งนายกองให้สัตว์จุกุบาท, มาค้ายทะเลชุบศร, ฟากตะวันออกที่ลอมเกาะครึ่งสมเด็จพระนารายณ์แล้วเสด็จพระราชดำเนินออกไปขึ้นตำแหน่งทาง คนยิงปืนตีมาพอ, ของกลองโหรงเราเข้ามา ผงโคกระตึงหิงสาเดือนละมิ่ง กวางทรายสุกรปว, วิ่งกระเจิงออกมาเป็นอันมาก ผงข้างเดือนก็วิ่งมากบายหนานนี้ ข้างเขือกวงล้อมไวโคที่คลองทองโลขวาง แต่เสด็จออกให้จับสองเพลาท่านนั้นไครอยแปดสิบข้าง เหลืออยู่ประมาณสามรอยสั่งให้เปิดค้ายปลอยไปสิ้น"¹

การต่างๆ ที่เกี่ยวกับการใช้ช้างในเมืองไทยได้เปลี่ยนแปลงมาตั้งแต่เสียกรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. 2310 หลายอย่าง และได้ตั้งกรมช้างขึ้นเมื่อสมัยกรุงธนบุรี และท่านบุรุษต่อมาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

กรมช้างที่ตั้งขึ้นใหม่ในสมัยกรุงธนบุรีนี้ ปรากฏว่าเมื่อรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้ซากราชการเก่าที่ชำนาญคชศาสตร์มา 2 คน² คือ "บุญรอด" เป็นคนสกุล "บุญบริพัทธ์" เป็นบุตรพระยามณเฑียรบาล จตุสดมภ์กรมวังหน้า สกตเป็นพรานมณฑลพิษณุโลก ได้ศึกษาวิชาคชกรรมตั้งแต่วัยหนุ่มจนมีฐานะเป็นหมอเขา แล้วจึงไปรับราชการกรมวัง พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตั้งให้เป็นพระยาขรรรมา จตุสดมภ์กรมวังพลดีรัชกาลที่ 1 ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงพระกรุณาโปรดให้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาขรรรมา แต่เดิมมีความนึกควยความประมาท เมื่อครั้งไปตั้งซัดคตาทัพพมา ณ เมืองราชบุรี จึงถูกลดออกจากที่เจ้าพระยาขรรรมา³ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอด

1 กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศกับพระจักรพรรดิพงศ์ หน้า 110

2 สมเด็จพระยาตราชธานาภาพ เรื่องเดิม หน้า 439-440

3 กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ

ฟ้าจุฬาโลกทรงพระราชดำริว่า เป็นผู้ชำนาญคชกรรม จึงทรงตั้งให้เป็นพระยาเพชร
 ราชาสมุหพระคชบาลชายคนแรกในกรุงรัตนโกสินทร์ ต่อมาโปรดให้เลื่อนเป็นเจ้า
 พระยาศรีธรรมมาธิราช กลับไปรับราชการกรมวังอย่างเดิม เพราะเป็นผู้ชำนาญ
 แผนราชสำนักไม่มีใครเท่า อีกคนหนึ่งคือ "จันทร์" ต้นสกุล "จันทร์โรจนวงศ์" เป็น
 บุตรเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ครั้งพระเจ้าบรมโกศ ได้ศึกษาวิชาคชศาสตร์แล้วจึงได้
 เป็นที่หลวงฤทธิ์ นายเวรในกรมมหาดเล็ก เมื่อเสียกรุงครั้งที่ 2 หนีรอดได้ไปอาศัย
 หลวงนายสิทธิซึ่งเป็นปลัดผู้รั้งราชการอยู่ ณ เมืองนครศรีธรรมราช ครั้นหลวงนาย
 สิทธิตั้งคนเป็นพระเจ้าแผ่นดิน จึงตั้งหลวงนายฤทธิ์ (จันทร์) ให้เป็นเจ้าอุปราชอาณา
 เจด เมืองนครศรีธรรมราช เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จลงไปเมืองนครศรีธรรมราช
 จับได้ทั้งหลวงนายสิทธิและหลวงนายฤทธิ์ (จันทร์) แต่ไม่เอาความนึกเกลียดชัง
 นอมนแล้วก็โปรดให้เขามารับราชการในกรุงธนบุรี ทรงตั้งหลวงนายฤทธิ์ (จันทร์)
 เป็นพระราชวังเมืองเจ้ากรมพระคชบาล และเมื่อถึงสมัยพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
 พระกรุณาโปรดเกล้าให้เลื่อนพระราชวังเมือง (จันทร์) ขึ้นเป็นพระยาสุรินทราชา
 ตำแหน่งสมุหพระคชบาลชาวซึ่ง เป็นคฤบดีพระยาเพชรราชา (บุตรอก)

เจ้าพระยาศรีธรรมมาธิราช (บุตรอก) กับเจ้าพระยาสุรินทราชา
 (จันทร์) เป็นต้นของกรมช่างในกรุงรัตนโกสินทร์ และปรากฏว่าทั้งพระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดให้พระเจ้า
 ลูกยาเธอทรงศึกษาวิชาคชกรรมทุกพระองค์ ซึ่งทรงศึกษาต่อกับเจ้าพระยาทั้ง 2 คน
 นี้ ในพระเจ้าลูกยาเธอรัชกาลที่ 1 ที่ทรงศึกษาวิชาคชศาสตร์นั้น พระองค์เจ้าอภัย
 หัตถทรงรอบรียิ่งกว่าพระองค์อื่น จนถึงได้เขาเป็น "หมอช่าง" ด้วยความสามารถจึง
 สถาปนาให้เป็นกรมหมื่นเทพพลภักดิ์ (ถึงรัชกาลที่ 3 เลื่อนเป็นกรมหลวง) แล้วโปรด
 ให้เสด็จขึ้นไปเป็นแม่กองในการปฏิสังขรณ์เพนียด และจัดบำรุงการจับช้างที่จังหวัด
 พระนครศรีอยุธยา เมื่อถึงรัชกาลที่ 2 ก็เลยได้เป็นอธิบดีกรมพระคชบาลจนสิ้นพระ
 ชนม์ในรัชกาลที่ 3 กรมหลวงเทพพลภักดิ์ได้เป็นพระชระบำรงการกรมช่างมาก โดย
 ใหลรวงตำแหน่งขึ้นที่เพนียดและเสด็จขึ้นไปประทับอยู่ที่นั่นเนื่อง ๆ จนนับถือกันทั่วไป
 ว่าท่านเป็นพระอาจารย์ใหญ่ในคชศาสตร์ เรียกกันมาว่า "กรมหลวงเฒ่า" และได้

สร้าง เหวาลัยเฉลิมพระเกียรติขึ้นไว้ทางคันเหนือเพนียดเรียกว่า "ศาลกรมหลวง
เฮา" เป็นที่พำนักกรมช่างบุงชอพร เมื่อจะมีการจับช่าง แบบแผนในการจับช่างที่
เพนียดที่ไซค้อมาในกรุงรัตนโกสินทร์ล้วนเป็นของกรมหลวงเทพพลภักดิ์ที่ไคทรงปรับ
ปรุงไว้

ในรัชกาลที่ 2 พระเจ้านองยาเชอพระองค์เจ้าไกรสร ซึ่งไคเป็นกรม
หมื่นรักษารเวศซึ่งไคเลื่อนเป็นกรมหลวงเมื่อรัชกาลที่ 3 เป็นพระอนุชากรมเจ้าจอม
มารดาภิรมย์กรมหลวงเทพพลภักดิ์ ทรงศึกษาวิชาคชศาสตร์อีกพระองค์หนึ่ง ในรัชกาล
ที่ 3 สมเด็จพระเจ้านองยาเชอเจ้าฟ้าอาภรณ์กับเจ้าฟ้ากลาง (คือสมเด็จพระเจ้าน้องยา
มาลา กรมสมเด็จพระบวรราชปักษ์ เป็นพระราชโอรสรวมพระชนนีกัน) และพระองค์
เจ้าอิศราพงศ์ราชบุตรของกรมพระราชวังบวรมหาศักดิ์พลเสห ไคทรงศึกษาวิชาคช
ศาสตร์จากกรมหลวงเทพพลภักดิ์ต่อมาอีก 4 พระองค์ เมื่อกรมหลวงเทพพลภักดิ์สิ้น
พระชนม์กรมหลวงรักษารเวศไคเป็นอธิบดีกรมพระศขบาลค้อมาและมีเจ้าฟ้าอาภรณ์
เป็นนุช่วยแคะไคสิ้นพระชนม์เสียเมื่อตอนปลายของรัชกาลที่ 3 ทั้งสองพระองค์ พลถึง
รัชกาลที่ 4 สมเด็จพระเจ้าน้องยาเชอ (คือเจ้าฟ้ากลางซึ่งภายหลังไคเป็นกรมสมเด็จพระ
บวรราชปักษ์) ก็ไคเป็นอธิบดีกรมพระศขบาลมาจนสิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ 5
เจ้าฟ้าอิศราพงศ์ก็ไคเป็นอธิบดีกรมช่างวังหน้า เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า
เจ้ายู่หัวมาจนสิ้นพระชนม์ในรัชกาลนั้น¹

พระมหากษัตริย์อีกพระองค์หนึ่งที่ทรงพระปรีชาสามารถรอบรู้ เชี่ยวชาญ
ในพระคชศาสตร์ เป็นอย่างดียิ่งนักคือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้ายู่หัว
พระยาเพชรราชา (เอี่ยม ตนสกุลคชาชีวะ) ซึ่งเป็นเจางวางใหญ่ในกรมพระศขบาล
กล่าวว่าการเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปทรงนมัสการรอบพระพุทธรูปที่คราวหนึ่ง
โปรดเกล้าให้จัดขบวนเสด็จเป็นขบวนช่างอย่างโบราณราชประเพณี พระองค์ทรง
ช่างพระที่นั่งชื่อ พลายป่านพลแสน ซึ่งเป็นช่างทรงรปงามพระองค์ทรงค้อช่าง พระ
ยาเพชรราชา (เอี่ยม คชาชีวะ) เป็นความชวยช่างพระที่นั่ง เมื่อถึงพระพุทธรูปแล้ว

1 สมเด็จพระเจ้าน้องยาเชอราชานภาพ เรื่องเดิม หน้า 441-443

พระองค์โคตรงราชพิชชา เหนือกระพองข้างพระที่นั่งถวาย เป็นเหตุรบ¹

ในรัชกาลที่ 5 นี้ มีการจับช้างที่เพนียดจังหวัดพระนครศรีอยุธยา เก็บทุกปีเพื่อจุนอาชางไว้ใช้ในราชการ ในรัชกาลของพระองค์พระเจ้าแผ่นดินของต่างประเทศไคร่รบบังคับมณฑลขอเข้ามาชมการจับช้างที่เพนียดนี้หลายประเทศและโคตรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้มีการคล้องช้างถวาย เพื่อเป็นการคอนรับ² โขมแขกกันว่า เป็นที่ส่าที่นาดี นานาคเสียว คั้นเค็มมาก

ในปีพ.ศ. 2432 แกรนด์เคบบริวาราคิมิซาริวสันรัชทายาทรัสเซีย เหยียดพระองค์หนึ่งโคเสด็จมาเยือนประเทศไทย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็โปรดเกล้าให้มีการคล้องช้างถวาย เพื่อเป็นการคอนรับ² การคล้องช้างในครั้งนีถือว่าเป็นการคล้องช้างในเพนียดจังหวัดพระนครศรีอยุธยาครั้งสุดท้าย เพราะพอสิ้นรัชกาลที่ 5 การคล้องช้างในเพนียดก็ไม่ไค่ทำสืบต่อมาแต่พิธีที่เกี่ยวข้องกับช้างยังทำมา เช่น พิธีทอดเชือก คามเชือก³ ซึ่งมาเลิกเสียเมื่อรัชกาลที่ 7 ในปีพ.ศ. 2475

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์คอนคนโคมีการคล้องช้างในเพนียดมาตลอด แต่ไม่เป็นประจำเหมือนในสมัยอยุธยาที่มีถ้องช้างมาใช้ในราชการเป็นประจำ แต่พอถึงกรุงรัตนโกสินทร์ราชก็ไค่ลอมมีความสำคัญต่อการรบมากนัก เห็นจะเป็นเพราะว่าไค่มีการนำเอาปืนมาใช้แล้ว ซึ่งการใช้ช้างในการรบพองมีมาตั้งแต่รัชกาลที่ 3 เมื่อติดรบกับญวนที่เมืองเขมรในพ.ศ. 2388 และตอจากนั้นก็ไค่นำช้างมาใช้ในการรบอีก⁴

1 วิทยาลัยครูพระนครศรีอยุธยา "การคล้องช้าง" เอกสารเผยแพร่ชนธรรมไทย อยุธยา (โรงพิมพ์โรงเรียนสตรีเซนต์ศึกษา กรุงเทพฯ 2520) หน้า 54-55

2 เรื่องเดียวกัน หน้า 55

3 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกล่าวในหนังสือพระราชพิธีสิบสองเดือนว่า "เป็นพิธีที่ตั้งกำหนดตรวจเชือกบาศครั้งหนึ่งก่อนที่จะไปทำการคล้องช้างโดยคล้องคอกุเมื่อซำรุกเสียหยาอันใด ก็จะไม่ไค่ชอมแกไข เมื่อค้อยูกชกเขาไว้อย่างคิม

4 สมเด็จพระบรมพระยาคำรงราชานุภาพ เรื่องเดิม หน้า 445-446

เมื่อพ.ศ. 2505 สโมสรไลออนส์จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ได้จัดการ
ฟื้นฟูประเพณีการคล้องช้างที่เพนียดครั้งกรุงศรีอยุธยาขึ้น เพื่อเป็นการถวายแด่พระ
เจ้ากรุง เคนมาร์คและพระราชินีในการครั้งนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาล
ปัจจุบันได้เสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรที่เพนียดครั้งนี้ด้วย

วิธีการจับช้าง

การจับช้างหรือการคล้องช้างนั้นจุดประสงค์อันสำคัญก็คือ จับช้างมาใช้
งานต่าง ๆ ซึ่งถาดหลวงเป็นผู้จับก็จะนำมาใช้เป็นช่างศึก ช่างทรงและใช้ในพิธีการ
ต่าง ๆ เพราะว่าในสมัยโบราณช้างเป็นกำลังสำคัญในการสงคราม ที่ว่าเป็นช่างทรง
ก็เพราะใช้สำหรับพระเจ้าอยู่หัวจะทรงออกศึกและทรงในงานพระราชพิธีต่าง ๆ เช่น
เสด็จพระนคร พระราชทานพระกรฐินและเสด็จประพาสทางไกล ๆ เพราะแต่ก่อนการ
คมนาคมไม่สะดวก งานจับช้างนั้นนอกจากจะได้ประโยชน์ในการจับช้างไว้ใช้งานแล้ว
ยังเป็นที่สำนึกและหวาดเสียว เพราะจะได้เห็นการต่อสู้ระหว่างช่างคล้องช้างป่าที่จะ
ต่อสู้กับช้างไม่ไหวกลัวความตายของพ่ออะไรได้สะดวกตามความประสงค์

วิธีจับช้างป่าที่ชาวอินเดียนสอนไว้ดังแต่ครั้งโบราณนั้นมีอยู่ 3 วิธี¹
และวิธีชื่อเรียกวิธีการจับช้างนั้นแตกต่างกันออกไปแต่ละท้องถิ่น

การโพนช้างหรือแซกโพน นิยมทำกันในภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียง
เหนือ และเป็นส่วนหนึ่งของราษฎรทางคนต่างหาก การโพนช้างนี้จะไปกันเป็นหมู่ ๆ ใช้
ช่างคล้องเพียง 2-3 เชือก แต่ละหม่อมก็ครบเท่ากับไปหม่อมละคนและนำเชือกบาศหรือ
เชือกปะกำและเครื่องมือคล้องช้างไปด้วย การจับช้างวิธีนี้คือ การคล้องช้างกลาง
แปลงที่ละตัว เมื่อไปพบโขลงช้างป่าที่ใดก็จับช้างต่อเขากลางโขลงแล้วเลือกคล้อง
ช้างขนาดที่ต้องการ เมื่อคล้องไคแล้วจะทองเอาปลายเชือกบาศไปผูกไว้กับต้นไม้ใหญ่
บริเวณใกล้ ๆ นั้น และก็จะโยนหางผูกคอโดยโซ่ข้างคอเอาขนาดราว 2 ช่าง แล้ว
นำช่างป่าที่คล้องไคไปผูกหัด การจับช้างด้วยวิธีนี้สมเด็จพระนารายณ์ทรงพระราชพง

1 สมเด็จพระนารายณ์ทรงพงศาวดารเรื่องเดิม หน้า 456-480

ไปรกปรานมาก

การวังช้างหรือที่ชาวบ้านเรียกกันว่า การคั่งคอกคักช้าง การจับช้างวิธีนี้เป็นของชาวภาคใต้ซึ่งราษฎรทำเช่นนี้เกี่ยวกับการโพนช้าง โดยสร้างเป็นคอกคล้าย ๆ กับเพนียดคอกของหลวง แต่มีประตูทอง เขาคอกเพียงด้านเดียวไม่มีประตูออก แต่เพนียดคอกของหลวงมีทั้งประตูเขาและประตูออก และคั่งปีกกาควางออกไปไกลเหมือนกับโปะจับปลา การคั่งคอกนี้ต้องใช้ในหัตถ์ความรและความชำนาญเป็นพิเศษ โดยมากมักจะคั่งในทางที่ช้างผานเสมอ เมื่อคั่งคอกเสร็จแล้วเขาก็จะคอยเวลาที่ช้างจะผานมาในบริเวณที่คั่งคอก โดยมากจะเป็นเวลากลางคืน พอช้างเดินผ่านมากคนที่แอบซ่อนอยู่ก็จะตีเกราะเคาะไม้และจุดไฟ โดยปกติช้างเป็นสัตว์ที่กลัวไฟ พอเห็นแสงไฟและได้ยินเสียงคั่งคักใจเขาก็วิ่งหนี เมื่อวิ่งไปก็ไปปะทะกับปีกกาของคอกที่คักไว้ พอไปปะทะปีกกาเขาก็พยายามวิ่งหนีเพื่อหาทางออก แต่ยิ่งวิ่งก็ยิ่งเข้าไปในคอกทุกทีเพราะคนวิ่งไล่เขามาเรื่อยๆ ในที่สุดก็วิ่งเข้าประตูคอก เมื่อช้างป่าเหล่านั้นวิ่งเข้าไปในคอกจนหมดแล้วก็จะปิดประตูคอก ช้างป่าเหล่านั้นวิ่งวนอยู่ในคอกเพื่อหาทางออกจนเหนื่อยอ่อน ครั้นช้างป่าอ่อนกำลังลงแล้วคนที่คอยอยู่ข้างนอกก็จะเอาเชือกบาศผูกคักกับไม้คั้นจาม สอดเขาไปคดของข้างป่าทางช่องเสาออก เมื่อคดของข้างป่าไคแล้วก็จะเอาเชือกบาศผูกไว้กับเสาคอก แล้วขันเชือกบาศผูกตัวช้างมาจตุคักกับเสาคอก เปิดประตูคอกให้ช้างค้อ เขาไปผูกตามคอ ตอนโยนตามนี้ลำบากมากเพราะข้างป่ากำลังอาละวาดไม่ยอมให้ผูกตามใจกายๆ ต้องมีพวกหนึ่งให้ข้างนี้แบ่งไปเสียทางอื่น และอีกพวกหนึ่งอยู่บนสะพานยาวที่ทำไว้ข้างคอกคอยช่วยกันผูกตามคอ เมื่อผูกตามคอของข้างป่าไคแล้วจึงเอาข้างค้อ เขาไปผูก เชือกตามจากตามคอของข้างป่ามากก็ค้อข้างค้อ แล้วจึงข้างป่าออกจากคอกไปผูกไว้กับที่หัดข้าง การจับช้างด้วยวิธีนี้จึงคดของที่เขาคอกมาทั้งหมด แต่เดิมทางราชการจะใช้วิธีนี้เพื่อจับช้างมาใช้ในราชการไม่อนุญาตให้ใครกระทำการคั่งคอกแล้วเพื่อประโยชน์ของตนเอง การจับด้วยวิธีนี้

โสภาส เสวกุด "ไปรกคดของข้างในเพนียด" ชาวกรุง ปีที่ 19 เล่มที่ 8

(พฤษภาคม 2513) หน้า 116-117

ทองไขก่าลึงคชเป็นจำนวนมากในการตอนและคลองขางป่า และไขขางคอกเพียงแถการโยนทามเท่านั้น ดังในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาไคกล่าววว่า "สมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสด็จไปเที่ยววังขางทางมณฑลนครสวรรค์และที่อื่น ๆ ไคขางคราวละสี่สิบหาสิบแก้ว เป็นหลายครั้ง จับครั้งหนึ่งชชเดือนก็หมคไปโขลงหนึ่ง"

ลักษณะคอกจับขางนั้นมีอยู่ 3 อย่างคือ

1. คอกเหลียมหรือคอกนำเตา
2. คอกพาลี
3. คอกแม่ว

คอกทั้ง 3 อย่างนี้ คอกชนิดแรกใช้สำหรับจับขางคราวละมาก ๆ ดังนั้นจึงเป็นคอกที่ใหญ่ที่สุด และคอกชนิดที่สามเป็นคอกที่เล็กที่สุด

การคลองขางในเพนียดคือ วิธีจับขางอย่างตำราหลวง ใช้สำหรับจับขางหลายและขางพังชนาคใหญ่ ซึ่งสูงกว่า 4 ศอกขึ้นไปจนถึง 5 ศอก (ประมาณ 2-2.50 เมตร) เพื่อฝึกหัดให้เป็นขางรบ การจับขางวิธีนี้พวกเจาหน้าที่กรมขางจะออกไปคองโขลงขางป่ามาเขา เพนียด แล้วโหมอขางซึ่งขางคอกโลคคลองขางป่านำมาฝึก แล้วจึงคองขางป่าที่ไม่โคชนากกลับไปอยู่ป่าตามเดิม

การจับขางไม่ว่าจะจับควยวิธีไคเป็นการเสี่ยงภัยอันตรายมาก และคองมีความอคทน แข็งแรง เพราะการขางทุกวิธีคองออกไปท่าการในป่าคองนอนกลางคินกกลางป่าและคองผจญภัยอันตรายต่างๆในป่า

พิธีกรรมคองออกคองขางป่า

การคลองขางในเพนียดถือว่า เป็นพิธีหลวง เป็นงานใหญ่โตและเป็นการแสดงที่นาค จึงทว่าใหม่ประชาชนทั้งไทยและต่างประเทศคองการที่จะมาคองการคลองขางที่จักใหม่ขึ้นทุกครั้ง ดังนั้นจึงไม่ใช่เป็นงานธรรมดาซึ่งมีพิธีกรรมมากมายหลายอย่าง พิธีกรรมที่จะชอกกล่าวคองไปนี้ไครวบรวมจากหนังสือที่ไคแต่งขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่งพิธีคาง ๆ นั้นไคห้ามาเป็นประเพณีสืบมาแต่ครั้งโบราณครั้งกรุงศรีอยุธยา แมวว่าจะมีการเปลี่ยนแปลงแก้ไขตำราการบางอย่าง แต่ก็น่าจะทรงของเดิมเอาไว้ ฉะนั้น

พิธีกรรมต่าง ๆ ที่ใช้ในการพิธีนี้คงได้รับสืบทอดมาจากสมัยอยุธยาและกรุงธนบุรี เพราะมีหลักฐานปรากฏว่า เมื่อรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรีโคชาราชการเก่าที่ชำนาญ คชศาสตร์มา 2 คน คือ "บุญรอด" คนสกุล "บุญรัตพันธ์" ซึ่งเป็นบุตรพระยามณเฑียรบาล จตุสดมภ์กรมวังหน้า สกกลเป็นเชื้อพระราชนัดตฤๅษาศาสตร์ ได้ศึกษาวิชาคชกรรมแก่ยัง หม่อมจันทระเป็นหม่อมเฮาแล้วจึงไปรับราชการกรมวัง พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตั้งให้ เป็นพระยาธรรมมา จตุสดมภ์กรมวังถึงรัชกาลที่ 1 กรุงรัตนโกสินทร์ พระกรุณาโปรด ใ้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาธรรมมา แต่ไปเกิดนิคด้วยความประมาทเมื่อไปตั้งชััดคทาทัพ พม่าอยู่ ณ เมืองราชบุรี ถูกตลอกจากที่เจ้าพระยาธรรมมา พระบาทสมเด็จพระพุทธ ยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระราชาดำริว่าเป็นขุนานาญคชกรรม จึงทรงตั้งให้เป็นพระยาเพท ราชาสุมพระคชบาลชายคนแรกในกรุงรัตนโกสินทร์ แดคต่อมาโปรดให้เลื่อนเป็นเจ้า พระยาศรีธรรมมาธิราช กลับไปรับราชการกรมวังอย่างเดิมเพราะเป็นขุนานาญแบบ แขนราชการสำนักไม่มีใครเสมอและอีกคนหนึ่งคือ "จันทร์" คนสกุล "จันทร์โรจนวงศ์" ซึ่งเป็นบุตรเจ้าพระยาขุนานาญบริรักษ์ครั้งรัชกาลพระเจ้าบรมโกศ ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ได้ศึกษาวิชาคชศาสตร์แล้วจึงได้เป็นที่หลวงฤๅษี นายเวรในกรมมหาดเล็ก เมื่อเสียด พระนครศรีอยุธยาหนีรอดได้ ไปอาศัยหลวงนายสิทธิซึ่งเป็นผู้ตั้งตั้งราชการอยู่ ณ เมืองนครศรีธรรมราช ครั้นหลวงนายสิทธิตั้งตัวเป็นพระเจ้าแผ่นดินจึงตั้งหลวงนาย ฤๅษี (จันทร์) ให้เป็นเจ้าอุปราชอาณาเขตเมืองนครศรีธรรมราช เมื่อพระเจ้ากรุง ธนบุรีเสด็จลงไปตั้งเมืองนครศรีธรรมราช จับได้ทั้งหลวงนายสิทธิและหลวงนายฤๅษี แดทรงพระกรุณาครุสว่า ถึงใครพบกันก็ห้ามมีความนิคตของพระองค์ไม่ เพราะต่างคน ต่างตั้งตัว เป็นใหญ่ เมื่อเวลาบานแตก เมืองเสียดอย่างเดียวกัน เมื่อยอมอ่อนน้อมแล้วก็ โปรดให้เข้ามารับราชการในกรุงธนบุรี ทรงตั้งหลวงนายฤๅษี (จันทร์) เป็นพระยา ราชวังเมืองเจ้ากรมพระคชบาล ถึงรัชกาลที่ 1 กรุงรัตนโกสินทร์ เห็นจะเป็นเมื่อ เลื่อนพระยาเพทราชา (บุญรอด) เป็นเจ้าพระยาศรีธรรมมาธิราช พระบาทสมเด็จพระ พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงทรงพระกรุณาโปรดให้เลื่อนพระยาราชวังเมือง (จันทร์) ขึ้นเป็นพระยาสุรินทรราชาตำแหน่งสมุหพระคชบาลขวา ซึ่งเป็นคู่กับพระเพทราชาตาม ทำเนียบ

พิธีการคลองขาง เป็นพิธีทำตอ เนื่องจากพระราชพิธีทอด เชือกคาม เชือก (หรือรำพักชา) 1 พิธีทอด เชือกทำในวันแรม 3 ค่ำ เดือน 5 ตอนค่ำ และทำพิธีคาม เชือกในวันแรม 4 ค่ำ เดือน 5 (เดือนเมษายน) ในตอนเช้า และจะทำพิธีทอด เชือก คามเชือกอีกครั้งหนึ่งในวันขึ้น 4 ค่ำและขึ้น 5 ค่ำ เดือน 11 (เดือนพฤศจิกายน) พระราชพิธีนี้ส่วนมากมักทำในพระบรมมหาราชวัง มีพราหมณ์พศิกาศรวมควยชาราช การกรมชาง เป็นผู้ทำพิธี โดยมากพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ทรงศึกษา ไนพระคชกรกรมศาสตรทกพระองค์จะเสด็จ เขารวมในพระราชพิธีนี้ด้วย เพราะทรง ถือว่า เป็นศิริมงคลแก่พระมหากษัตริย์ เป็นมงคลแก่บ้านเมืองและเป็นมงคลแก่ผู้เขารวมในพิธีนี้ ในพระราชพิธีนี้ห้ามไม่ให้หญิงเข้าไปในมณฑลพิธีเป็นอันขาด และไม่ใ้ คนที่ไม่ได้เกี่ยวข้องของเขารวมในพิธี เพราะกลัวว่าจะไปเสียนวิชาทางออกมาทำ เลนซึ่งถือว่าจะทำให้เสียจริตได้²

การพิธีเริ่มคนควยพราหมณ์ทำพิธีบูชาเทพเจ้าทั้ง 3 องค์คือ พระอิศวร พระนารายณ์ พระพรหมกับพระเทวกรรม (คือพระคเณศ) มาประคิษฐานยังมณฑลพิธี ที่หน้าขมรมพราหมณ์ออกมากมีโคเชือกบาศเงิน 1 โตะ เชือกบาศบิดทอง 3 โตะ เชือกบาศเงินและทองนี้ถือ เป็นเชือกบาศศรและเคชคคลองขางเผือกโคทั้งสิ้น³ ทรง หนาโคเชือกบาศออกมามีโควาง เครื่องมือในการคลองขางและเครื่องกระบายวช อยุควย ขางหนาโคเชือกนั้นออกมามีบายศรีวนเวียนเทียน เมื่อจุดวนเวียนเทียนสมโภช เจิมพระเทวรูปแล้วจึงใคร่คนนำมคยบรรดาที่ประชุมอยู่ในที่นั้น แล้วอ่านมนต์พรมนำที่ เชือกบาศและพราหมณ์พศิกาศเขาประจำโคเชือกบาศเงิน ส่วนโคเชือกบาศทอง 3 โตะ ก็มีพระเพทราชา พระกำแหงและพระราชวังเมือง (คือตำแหน่งในกรมพระ คชบาล) เขาประจำกันคนละโคคือเขายกเชือกบาศขึ้นกางไว้ เมื่อพราหมณ์อ่านมนต์

1 วิทยาลัยครูพระนครศรีอยุธยา เรื่องเดิม หน้า 56

2 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชพิธีสิบสองเดือน (โรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน พระนคร 2505) หน้า 284-285

3 โอภาส เสวีกต เรื่องเดิม หน้า 114-124

จบเป็นการทอก เชือก ต่อจากนั้นกรมช่างก็ไค้สั่งให้นายท้ายช่างคนใดคนหนึ่งออกมา
หมอบกราบอยู่กลางโรงพิธี สมมติว่าเป็นช่าง พรานหมนพฤติบาทซึ่ง เป็นหมอ เจ้าจึง เอา
ธนูขึ้นมาวางคร่อมหลัง เอาคามชอช่างสอดคิในธนูก็ปลายคามชอของชอชวงขึ้นช่างบนพรานหมน
พฤติบาท 2 คน ออกมาอ่านฉันทกลอมช่าง เมื่ออ่านจบลาหนึ่งก็ไ้ไพรรรคาผู้ที่อยู่ในพิธี
นั้นไปรยขาวคอกคอกไม้อย่าง เช่น ไหวครุระลคร ชาวคอกคอกไม่นั้นใส่ในพานทอง 2
พาน พานเงิน 2 พาน พานทองนั้นเป็นของสำหรับพระมหากษัตริย์ทรงไปรยพวนเงิน
เป็นของขาราชการกรมช่าง ซึ่งเป็นธรรมเนียมมาแต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์
มหาราช เพราะพระองค์เสด็จมาเสมอ ดังนั้นจึงมีพานขาวคอกคอกไมทองและเงิน
อย่างละคู่ แม้วาพระองค์จะไม่เสด็จก็ตาม!

เมื่อพรานหมนพฤติบาทอ่านฉันทกลอมช่างครบ 3 ลาแล้วก็เป็นเสร็จพิธี
กลอมช่าง พรานหมนพฤติบาทก็จะมาถอนเอาชอช่างและธนูไป ต่อมาก็มีเจ้าพนักงาน
กรมช่างคนหนึ่ง โขยมากจะเป็นชั้นเจ้ากรมหรือปลัดกรม² ออกมารำพิชชา สมมติว่า
เป็นพระนารายณ์ลงมาสอนวิชาศกกรรมในแถบระดัง 4 เมื่อไปรยบายางเอกที่เคณ
รำพิชชาจะแสดงท่าทางต่าง ๆ ซึ่งต่างไม่เหมือนกับพาโชนหรือท่ารำอื่น ๆ และมี
ไม้พาดข้อมประกอควบ (ผู้เรียบเรียงเองไ้เคยชมภาพยนตร์ เกี่ยวกับการคลองช่างที่
เพี้ยไค้จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เมื่อครั้งที่มีการจัดแสดงขึ้นโดยสโมสรไลออนส์
อยุธยา ภาพยนตร์เรื่องนี้เป็นของธนาคารกรุง เทพจากไค้ ซึ่งคนวิ้วพงษ์ ราชวัง เมือง
บุตรพระราชวัง เมืองอดีตหัวหน้ากรมช่างคนรัชกาลที่ 7 เป็นรำพิชชา ท่ารำพิชชานี้
มีลักษณะคล้ายกับการ เคลื่อนไหวของช่าง เช่น มือจะจับกันเข้ามีลักษณะคล้ายกับการ
เคลื่อนไหวไปมาของวงช่าง) รำทาศัก เชือกบาศิไ้พันควไปช่างหนึ่ง 3 รอบแล้ว
คล้ายออกแห้วยิ่งไ้พันอีกช่างหนึ่ง 3 รอบแล้วไ้คลายออก เป็นเสร็จพิธีรำพิชชา เมื่อ
เวลาที่รำเชือกบาศินั้นมีนายท้ายช่างอีกคนหนึ่งนั่งจับสายกระแจะคือปลาย เชือกบาศิ
สมมติว่าเป็นควาญช่างอยู่จนคลอเวลารำ การรำพิชชานี้ถือว่าผู้ไค้ไ้เห็น เป็นสิ้น

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องเดิม หน้า 285-287

2 โองาส เสวกุล เรื่องเดิม หน้า 114-124

เสนียดจัญไร เป็นเสด็จพิธีชุกเชือกในเวลาค่ำ

ในวันแรม 4 ค่ำ ในคอนเซาก็เหมือนกับวันแรม 3 ค่ำ เวลาค่ำเพียงแค่นับ เชือกบาทที่กลางไวนั้นเป็นชุก แต่ไม่ได้มีการเสด็จหรือมีผู้ใดมาประชุมตั้ง เช่นในวันแรม 3 ค่ำ¹

เมื่อทำพิธีชุกเชือกคาม เชือกเสด็จ รุ่งขึ้นผู้ที่ได้รับบัญชาจากพระเพทราชาสมุหพระคชบาล จะเป็นพระกำแหงหรือพระราชวัง เมืองเจากรมช่างคนใดคนหนึ่ง ในสองคนนี้ ก็จะออกไปที่เพนียดพร้อมควยขาราชการในกรมช่างคามสมควร แต่ต้องมีปลัดกรมไปควยคนหนึ่ง เสมอ ไม่วางคชสิทธิ์กหลวงคชศักดิ์ เมื่อไปถึงเพนียดแล้วก็เรียกประชุมเจากรมโขลง ชนหมื่นนายโขลง พันปลัดโขลง พวกนี้คือผู้ที่ทำหน้าที่ที่จะต้องออกไปคอนไลซาปางมา เขาเพนียด ส่วนพวกช่างคอนนั้นพวกกองนอกเอาไปกระจายเลี้ยงกันอยู่ตามจังหวัดต่าง ๆ เช่น อ่างทอง สิงห์บุรี สุพรรณบุรี ลพบุรี สระบุรี และนครชัยศรีซึ่งจะมาประชุมพร้อมกันก่อนที่พระกำแหงมาถึงเพนียด พระกำแหงสั่งจัดจ่ายช่างในแก่งพนักงานที่จะออกไปคอน ช่างคอของหลวงจะมีอยู่ประมาณ 200-300 เชือก นอกจากนี้ยังมีพวกเค็นเตาและอยู่ประจำเพนียดประมาณ 300-400 คน รวมคนที่ใช้ในพระราชพิธีนี้ประมาณ 600 กว่าคน²

เมื่อจ่ายคนจ่ายช่างและสั่งการเรียบร้อยแล้ว ก็จะทำพิธีบวงสรวงเจ้าพ่อเพนียดและเจ้าแม่เพนียด (ศาลกรมหลวงเทพพลภักดิ์) เพื่อกราบลาขอพระบารมีคุ้มครองไปตลอดเวลาที่ทำการคอนไลซาปางมา เขาเพนียด อยาให้เกิดอันตรายเสด็จแล้วก็พากันแยกออกไปตั้งกองบัญชาการอยู่ที่บ้านนา จังหวัดนครนายก และทำคอกสำหรับรวบรวมโขลงช้างป่าที่ปูกอนมาโค ไวรอคำสั่งจากพระเพทราชาสมุหพระคชบาลมารับพระบรมราชโองการที่จะให้โลมา เขาเพนียดเมื่อใด แล้วต่างก็กระจายแยกย้ายกันออกไปเป็นหมู่ ๆ ช่างคอในหมู่หนึ่ง ๆ นี้มีประมาณ 20-30 เชือก³ พวกนาย

1 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องเดิม หน้า 287-288

2 โสภาส เสวิกุล เรื่องเดิม หน้า 120

3 วิทยาลัยครูพระนครศรีอยุธยา เรื่องเดิม หน้า 57

โหลงและพันปลัดโหลงนั้นก็ชี้ข้างออกไปสืบทว่าข้างป่าหากินอยู่ที่ไหนบ้างและมี
 ขางงาหรือขางไม้มิงาเท่าไร บันทึกลงเอาไว้อีกก็มีรายงานมายังพระเพทราชา เพื่อ
 ที่จะไต่ถามกรามบึงคมทลไพระเจ้าแผ่นดินทรงทราบ แล้วก็ไปรุดเกล้าให้ไลศอน
 ขางป่าเขามาเท่าไร หรือจะมีพระราชประสงค์ใหม่ข้างใหญ่ๆเขามาในเพี้ยกเท่าไร
 ก็แล้วแต่จะมีพระราชบัญญัติลงมา พระเพทราชาที่รับสนองพระบรมราชโองการแล้วส่ง
 ไปยังเจ้ากรมคชบาล คือพระกำแหงหรือพระราชวังเมือง ซึ่งไปตั้งค่ายมัญจาคูกรที่
 เพี้ยก เพื่อจะไต่ส่งการไปยังนายโหลงหรือพันปลัดโหลง ให้ไลศอนขางป่าเขามายัง
 เพี้ยกตามพระราชประสงค์

การคองโหลงขางป่าหรือการปกโหลง

ธรรมเนียมขางป่ายอมดกกันเป็นโหลง แต่ละโหลงมีขางทั้งใหญ่เป็นแม่แปรง
 นายโหลงคองหนึ่ง และมีขางหลายใหญ่เป็นขางงาบางขางสี่คองบาง คีความยอมนอก
 โหลงคองหนึ่งหรือหลายคองแต่ทุกโหลง ขางป่าที่คองมาเขาเพี้ยกมีญบุรี เวียงจันทน์
 พระนครศรีอยุธยา บราจันบุรี สระบุรี ลพบุรีและนครนายก

เมื่อได้รับคำสั่งจากพระเพทราชาแล้ว พวกเจ้านายก็จะออกเดินทาง
 เขาไปไลศอนโหลงขางป่าในป่า เมื่อไปพบโหลงขางที่คองการแล้ว เขาจะส่งเกศ
 ทางลงวาลมพัดไปทางไหนและกระจายกำลังเขาลอมทางโคลมเสมอ เพื่อที่ขางป่า
 จะไม่ไกลกันขางคองหรือขางบานใด เมื่อเห็นว่าขางป่ากำลังกินอาหารเพลินอยไม่ทัน
 รั้ว จึงคองแคบเขามาทักที่ เมื่อเห็นว่าขางป่ากำลังกินอาหารเพลินอยไม่ทันรั้ว จึง
 คองแคบเขามาทักที่ เมื่อเห็นว่าไคโอกาสแล้วก็โหขางคองที่มีผีเทาเร็ววิ่งไปทางเหนือ
 ลม เมื่อขางป่าไกลกันขางคองก็จะวิ่งออกคนละทิศละทาง ขางคองที่ลอมอยก็จะลอมวง
 รั้วแคบเขามาทักคานจนไม่มีทางออก คราวนี้จะเกิดศึกขางขึ้นโดยที่ขางป่าพยายาม
 แหวกวงลอมหนี เมื่อขางป่าคองขางคองไม่ไหวก็จะยอมให้คองไปเขาคองที่บานนา

จังหวัดนครนายก การท่องเที่ยวไปอย่างช้า ๆ เพื่อให้โคลงข้างป่าและข้างคอก
 ไม้ใช้เวลาหยุดพักกินและอาบน้ำ ในเวลากลางคืนคงจุกไฟลมโคลงข้างป่าไว้เพื่อ
 ไม่ให้โคลงข้างป่าแหวกวงล้อมหนีออกไป เมื่อตอนข้างป่าโคกคอกการแลและจวน
 จะถึงกำหนดวันโคลงข้างก็ตอนโคลงข้างมา โดยมีข้างคอกนำหน้า โคลงข้างป่าตัวหนึ่ง
 มักจะไซข้างสี่คือข้างปลายซึ่งมีงาสันไม้ออกมา เล็กน้อย ซึ่งทำให้ข้างป่าเข้าใจ
 ว่าเป็นข้างพังข้างนำ โคลงนี้มีความสูง 2 คน คนหนึ่งนั่งอยู่คอนท้ายและอีกคน
 หนึ่งนั่งอยู่ท่อกอข้าง ความสูงที่นั่งอยู่บนคอข้างมือหนึ่งถือหอกและอีกมือหนึ่งชกไม้
 เหมือนเส้ารวมใจรายมนคปริกรรมให้โคลงข้างป่า เห็นกิ่งไม้ที่ถ่อนั้น เป็นปากคอกนำข้าง
 หนาไปเรื่อย ๆ เรียกว่าพิฆังไฟ² ข้างนำโคลงอาจถูกตำรายทางข้างหลังจาก
 ข้างป่าโคก ดังนั้นความสูงที่นั่งอยู่คอนท้ายจึงคอกคอร่มมีครีว้างและให้ข้างนำมีระยะ
 ทางพอสมควรจากโคลงข้างป่า หงสองข้างและข้างหลังของโคลงข้างป่าจะมีข้างคอก
 หลาย เชือกที่คอกควบคุมไม้ให้ข้างป่าแตกโคลงออกนอกทาง ข้างคอกย่อยข้าง ๆ ของ
 โคลงข้างป่าเรียกว่า ข้างคอก ซึ่งเป็นข้างงาขนาดคอก ข้างคอกที่อยู่ข้างหลังเรียกว่า
 ข้างคอก ซึ่งเป็นข้างงาขนาดใหญ่คอกคอกมาข้างหลัง³

คอนเขาป่าและชอหม่าในระหว่างอยู่ป่า

การออกไปคอนโคลงข้างป่าแต่ละครั้งนั้นไปกัน เป็นหม่มากจึงจำเป็น
 อย่างยิ่งที่จะต้องมีคอกนำรักใคร่กันและช่วย เหลือซึ่งกันและกันและของ เชื้อทั้งคำสั่ง
 หัวหนามที่นำออกไปคอนโคลง นอกจากนี้แล้วทุกคนจะต้องถือวินัยของหมคอกและอย่าง
 เกรงครีวซึ่งระเบียบวินัยที่พวกเจาหนาที่ไลคอกข้างจะต้องปฏิบัติกันที่จะเหมือนกับ
 ระเบียบข้อปฏิบัติของพวกชาวส่วยที่ยึดการจับข้างโดยพิฆังไฟเป็นอาชีพ ซึ่งพระยา
 สารศาสตรศิริลักษณ์ได้เขียนเรื่องการคลงข้างไว้ในหนังสือเกร็ดความรู้ ซึ่งมีชอหม่า

1 สมเด็จพระพุทธเจ้าทรงราชานภาพ เรื่องเคิม หน้า 488

2 พระยาสารศาสตรศิริลักษณ์ เรื่องเคิม หน้า 39

3 สมเด็จพระพุทธเจ้าทรงราชานภาพ เรื่องเคิม หน้า 480

และสิ่งที่จะต้องปฏิบัติสำหรับภรรยาของพวกเขา เจาหน้าที่ออกไปตอนช่าง เหมือนกับข้อปฏิบัติของพวกชาวสวยอยหลายอย่าง ดังนั้นข้อปฏิบัติและขอร่ามอื่น ๆ ก็น่าที่จะกระทำเหมือนกับพวกชาวสวยควย

ขอควรปฏิบัติและขอร่ามระหว่างอุปปาของพวกเจาหน้าที่ที่ไลคองชาง ปามา เขา เพี้ยคมีคังนี้

- ห้ามมิให้หมอกวญู เหลลานั้นขึ้นบน เคหลถานของคณจนกวาจะกลับจาก เสรีพิธิการ คลองชางแลว
 - ห้ามมิให้เพี้ยว เกี้ยวผหญิง ถาละ เมื่อชอนี้จะถูก เสือกัก
 - ห้ามมิให้ชญา โภคศรีษะ ถาละ เมิกชอนี้จะถูกชางแมแปรกชากตายหรือ ถกคณคอยอยอย่างชนาคหนัก
 - คอง เคารพและ เชื้อฟ้งหมอ เขา
 - คองพคจกกันควยภาษาฝักคูล ภาษาที่พวกโพนชางพคกันซึ่งไม่เหมือนกับ ภาษาพคชรรคมา เช่นค้วา ชางครงกับภาษาฝักวาคอ หรือ เชื้อกบาศครงกับภาษาฝักวากาค และอื่น ๆ อักหลายค้วา
 - หมอควาญูกอนนอนคองไหวครบาอาจารย์
 - คังคองไฟคักคัสสิทศถาวร ๗ ทังคชมรมในปา
 - เมื่อสบบหรีคองไชมอบังแสงบตรีไวจะปลดอยให้แสงลอคคอกมาไม่ได้
- ขอร่ามและขอปฏิบัติมิคมีเฉพาะผที่จจะออกไปคองชาง เหลลานั้นภรรยาที่อยู่บานักจะต้องปฏิบัติเช่นกัน เพราะจะคไคเป็นผลคักแกสามัคคที่ออกไปไลคองชางปา

คคกัคไม่ปฏิบัติคตามหรือทำคคิระเบี้ยบแลว ผลร่ายอาจจะเกิดแกสามัคค หากวภรรยา คคคไคไม่ยอมปฏิบัติคตามกฎเหลลันี้ สามัคคจะคองหยารางชัวคราวในชณะออกทำถการ และ กลับมาคคคคอีกเมื่อคคคกลับมาแลว เหตุผลในการให้ปฏิบัติคคค เพราะคมีความเชือมั้นในทางไสยศาสครวาจะทำให้เกิดคความเป็นมกคคแกสามัคค

1 พระยาราชเสนา "ชีวิตของชาวโพนชางอาชีพ" ศิลปากร ปีที่ 2 เล่มที่ 5

(มิถุนายน 2491-เมษายน 2492) หน้า 82-83

- ขอ ควรปฏิบัติของภรรยาที่ต้องปฏิบัติในระหว่างสามีไม่อยู่มีดังนี้
- ภรรยาจะตองไม่ไช่ซึ้งนํามันใส่ผมหรือขลุ่ยผมของคน จะตองไม่ใส่นํามันหมหรือนํามันอื่นในการประกอบอาหาร ถือกัันว่าถ้าภรรยากระทำคังกล่าวแล้ว สามีจะไม่สามารถเป็นคนไม่หมี่ข้างที่คู้และไล่ตามมาได้ ก็จะได้ถึงสิ้นความตายเพราะชางทำร้าย
 - ภรรยาไม่ควรแต่งกายให้สวยหรือใส่หน้าหอมและตองไม่คบชู้สาวถ้ากระทำคังที่กล่าวมานี้สามีก็จะตองพบกับมรณกรรม
 - ภรรยาจะตองระมัดระวังมิให้เกิดมีปากมีเสียงกับใคร ๆ หรือเขียนที่ล็ก ๆ มิฉะนั้นภคณีปีศาจจะไม่เกรงกลัวและไม่ช่วยเหลือคนที่ไปทำการไล่คนชางป่า
 - คนในบานทั้งหมคที่อยู่รวมชางคา เกี่ยวกันกับคนที่ออกไปตอนชาง จะตองไม่นั่งหรือนั่งชางประตูใด ๆ ในบานหรือนั่งบนหน้าตางหรือไช่มือหยิบชางออกจากหมอ มิฉะนั้นจะทำให้ชางไม่เขาเหนียด¹

ในระหว่างการ เคนทางทุกคนจะตองมีความอดทนมีจิตใจ เค็ดเคียว เพราะจะตองเผชิญกับอันตรายแทบจะตลอดเวลา อันตรายอย่างหนักก็คือ โรคภัยไข้เจ็บ และสัตว์ร้ายในป่า เวลานั้นอนบางที่ตองอาศัยนั่งฟังบนคบไม้ เพราะกลัวชางป่าจะมาทำอันตรายในยามคาคัน และจะตองพลัดเปลี่ยนกันนั่งยามตามไฟตลอดคืน เพราะสัตว์ร้ายในป่าอาจจะมาทำร้ายได้ เช่น เสือ หมี เป็นต้นและบางครั้งก็ตองคอยกับความหนาวและฝนตกเกิดฝนตกลงมา

เมื่อมาถึงป่าที่จะทำการคองและทุกคนจะตองแลคองความหนาวพเจ้าป่า เจ้าเขา ควยการ เช่นบวงสรวง เพื่อเป็นการบอกกล่าวเจ้าป่าและชางป่า จิตในคองนี้เรียกว่าพิธีเบิกไพร หัวหนาในการคองไช่ลางชางจะทำการพิธี เช่นบอกกล่าวคองผีป่าผีไพร ในคองนี้ให้ผีป่าผีไพรไล่ไช่ลางชางป่าออกมา ส่วนสัตว์ร้ายอื่น ๆ ออย่าออกมารบคอง หลังจากนั้นก็ช่วยกันหาทำเลที่ตั้งชมรมมัก เป็นที่ไกลคองน้ำที่มีภูเขาหรือ

ใบไม้พอเพียงสำหรับข้างตอและในทางทำเล็ข้างป่าอยู่พอสมควร ใบไม้บริเวณกรม
จะคงจุดไฟถาวรไว้ 3 กอง หรือที่เรียกว่า ไฟศักดิ์สิทธิ์ กองไฟทั้ง 3 กองนี้จะต้อง
จุดตลอดไปจนกว่าจะเสร็จการไล่ตอนข้างและตอกันว่า เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์สำหรับคุ้มครอง
รักษาไม้ในสวนคนมีอันตรา ย กองไฟทั้ง 3 กองนี้จะตั้งอยู่หน้ากรม ข้างซ้ายและข้าง
ขวาของกรม กองไฟข้างซ้ายและข้างขวามือให้หาละไว้แค่งองไฟข้างหน้าในห
งมท่าอาหารไค¹

เครื่องมือในการคลองข้าง

การจับข้างไม่ว่าจะใช้วิธีใดเครื่องมือที่ใช้ในการจับก็เหมือนกันทุกอย่าง
คือ²

1. เชือกบาศ ชาวบ้านเรียกว่า หนึ่งปะกำ (ประกรรมหรือพระกรรม
บาง) คือเชือกที่มีวงบาศสำหรับคล้องข้างนกเป็นเงื่อนกระตัก เชือกนี้ไคฉานพิชิตอยู่
เชิดศิครบาอาจารย์เขาสิงสู่ในเชือกนั้นแล้ว เชือกบาศเป็นเชือกหนึ่งที่ทำจากหนัง
ควายซึ่งเหนียวแน่นและทนทานต่อแรงข้างป่าไค เชือกบาศนี้มีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง
ประมาณ 1 นิ้ว-1.5 นิ้ว ยาวประมาณ 50-60 เมตร เชือกบาศชนิดหนึ่งอาจใช้หนัง
ควายประมาณ 4 ตัว การทำเชือกบาศนี้ทำโดยการพันหนังควายเป็นชั้น ๆ แล้วควั่น
เป็นเกลียวไคแน่น ซึ่งทำลำบากมากเพราะหนังควายตกตากแดดทั้งแข็งและเหนียว
2. ไม้คั้นจาม เป็นไม้แกนมีเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 1 นิ้ว-1.5 นิ้ว
ยาวประมาณ 5 เมตร ที่ปลายไม้มีที่สำหรับ เหน็บวงบาศ เพื่อย่นไปคล้องที่เท้าหลัง
ของข้างป่า
3. ไม้งก หรือคิง เป็นไม้แกนรูปขอคล้ายคอนยาวประมาณ $\frac{1}{2}$ เมตรมี
ปลายคามเจาะเป็นรู เพื่อร้อยเชือกสำหรับผูกข้อมือควาญข้าง และมีไหลุดมมือ เป็น
เครื่องมือของควาญข้างสำหรับตีท้ายข้างในวังเร็ว

1 รุจิพันธ์ กอองงา เรื่อง เติม หน้า 35-38

2 พระยาราชเสนา เรื่อง เติม หน้า 77-78

4. ทามคอ คือ เชือกที่ทำด้วยหนัง เช่นเดียวกับ เชือกบาศมีขนาดพอคักกับ คอช้าง ถ้าเป็นอนาคใหญ่จะมี 6 เกลียวใหญ่ ถ้าเป็นขนาดย่อมจะมี 8 เกลียวเล็ก มีลวดหนึ่งสอดนทามทั้ง 2 ข้างทบไปมา ทามคอนี้จะต้องมี 2 เส้นสำหรับคล้องคอช้าง ป่าเสยหนึ่งและอีก เส้นหนึ่งสำหรับคล้องกับคนไม่ใหญ่ที่ไซ้ เป็นหลักผูกหัดช้างใหม่

5. กาหรีน บางทีก็เรียก เคียงหรือทวยบาง เป็นหวง เหล็กใหญ่กับเล็ก คักกันควย เกี่ยสลักของหวงเล็ก สอดไว้ในรบนขอบหวงใหญ่ ปลายสลักเป็นแปนคักไว้ เพื่อกันหลก เป็นหัวคอรระหว่างทามคอช้างกับหวงไซ้ เพื่อยोगทามทั้งสองที่ลตามมัด ช้างป่าซึ่งจับได้ใหม่ไว้กับคนไม่ ปองกันมิให้ไซ้ทามบิรคคอกช้างป่าตาย

6. ชะคก มีลักษณะเหมือนทามคอช้างป่าทำด้วยลวดหนึ่งโตเท่าหัวแม่มือควน เป็นเกลียว 3 เกลียวที่ปลายทั้ง 2 ข้างมีหวงเหล็กเส้นขนาดกลมตรงหน้าคาง ช้างละหวง มีลวดหนึ่งสอดนทามทั้งสองผูกบรรวมกันสำหรับสวมคอช้างคอก เมื่อออกคลอง ช้าง แล้วสอดปลาย เชือกบาศผูกไว้กับบวงชะคกให้คักอยู่กับช้างคอก เมื่อคลองช้างป่า คักแล้วช้างคอกจะโคกถึงไว้

7. ชะนิก ทำด้วยเหล็กเส้นบิรเป็นเกลียวคักกันกับหวงเหล็ก 3 หวง เป็น 2 ทอน รูปรางคล้ายกับเหล็กบึง เขียนมาปากออนและไซ้ เชือกป่านหรือปอ เน้นียว เส้นขนาดสาแหรกกระบุงยาว 4-5 เมตร สอดในหวงที่คอกทอนเกลียวเหล็กกับหวงรับ เชือกอีกข้างละหวง สอดทบไปทบมา เป็นคัมคักคักไว้ 2 ข้าง ๆ ละคัม มีลวดหนึ่งร้อย ในหวงปลายทั้ง 2 ข้าง ผูกบรรวมกันทั้งนี้สำหรับควาญซึ่งจับช้างคอก เขาจะลยคลอง ช้างป่าจะโคกไซ้หัวแมเท้าคัมให้แน่น เพื่อปองกันไม่ หลกมีประโยชน์ เช่นเดียวกับ โคนที่ อานมา

8. สายล่าโยง เป็นเชือกบาศที่ไซ้ผูกโยงจาก เชือกทามคอเพื่อไซ้ผูก ช้างป่าไว้กับคนไม่

9. ข้างคอก ศกรจับช้างไม่ว่าจะด้วยวิธีใดก็ตามที่ปฏิบัติกันมาจะขาดข้าง

ต่อไปเสียมิได้ หมอช่างจะเลือกช่างคอกที่มีรูปร่างปราดเปรียว คล่องแคล่ว ว่องไว
ทันใจและจะต้องมีขนาดความสูงไม่ต่ำกว่า 2 เมตรหรือใหญ่กว่านี้ก็ได้ ช่างคอกไม่
จำเป็นต้องเป็นช่างพลายเสมอจะเป็นช่างสี่อาก็ได้

บทที่ 3

การคลองขางที่เพนียดจังหวัดพระนครศรีอยุธยา

เพนียดคลองขางที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

"เพนียด" แปลว่า คอกสำหรับจับช้าง¹

การคลองขางในเพนียดนี้เห็นจะมีขึ้นในสมัยอยุธยา เมื่อใดที่ารมาจาก
เขมรในสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราชที่กรุงศรีอยุธยา เมื่อพ.ศ. 1964 ได้กวาดล้าง
ผู้เขี้ยวชาญคชศาสตร์กับทั้งตัวการต่าง ๆ ของเมืองเขมร เมื่อครั้งยังเป็นมหาปุระ
เทศเขมรมาผนวก การคลองขางวิธีนี้คงใช้ขางคอดละคนเป็นจำนวนมาก ซึ่งขางของ
เพนียดก็ยังมีปรากฏอยู่ที่นครสุโขทัยของเขมรแห่งหนึ่ง ที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
และที่จังหวัดลพบุรีอีกแห่งหนึ่ง²

ชาวเขมรคลองขางเช่นเดียวกับชาวส่วยของไทย มีคแต่วิชคลองนั้นแคว
คางกันไป โดยมากหมอขางชาวเขมรนิยมคลองขางโดยทางเรือ มากกว่าที่จะเสี้ยง
คลองทางบกเหมือนชาวส่วย เพราะทางเรื่อนั้นปลอดภัยมากกว่า นับว่าเป็นวิธีคลอง
ที่แปลกวิธีหนึ่ง เมื่อถึงฤดูกาลคลองขางแลหมอขางชาวเขมรจะคอยสังเกตดูว่า ขณะ
ใดน้ำที่ขางป่าออกถึงน้ำตามลำห้วย เมื่อสบโอกาสแล้วพวกหมอขางก็จะรีบพายเรือ
คองขางไฟไปสู่น้ำล้นทันที ทั้งนี้เพราะเป็นธรรมชาติของขาง เมื่ออยู่ในน้ำล้นจะไม่ก
คองหรือคั้นร่นเลย นอกจากจะพยายามหนีเท่านั้น เมื่อถึงน้ำล้นอันเป็นโอกาสดี หมอ
ขางก็รีบพายเรือไปใกล้ ๆ แล้วใช้ไม้คั้นจามซึ่งมีขอเหล็กผูกติดกับ เชือกขางหรือหนัง
ปะกำเกี่ยวขางป่าทันที เมื่อเกี่ยวโคถึงไม้คั้นจามและพยายามคองขางป่าไฟไปสู
น้ำคั้นหรือขมก เมื่อถึงกับน้ำหนึ่งปะกำไปผูกกับคนไม้ใหญ่ทันทีแล้วจึงจัดการในชั้น
อื่นต่อไป เป็นอันว่าเสร็จสิ้นการคลองขางของชาวเขมร³ ซึ่งการคลองขางวิธีนี้เป็น

1 พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พศ. 2493 หน้า 667

2 สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงราชทานภาพ เรื่องเค็ม หน้า 424

3 รุจิพันธ์ คอกงา เรื่องเค็ม หน้า 28

การจับข้างของราษฎร แต่การจับข้างของหลวงนั้นก็คงจะใช้วิธีการคลองข้างใจ เหมือน
ซึ่งพวกของ เพี้ยคักก็ยังมีปรากฏอยู่ที่นครมราชธานีของเขมร

การคลองข้างใจในเพี้ยคักมีหลักฐานปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงศรี
อยุธยาในแผ่นดินของขุนวรวงศาธิราชว่า ".....กรมการ เมืองลพบุรีบอกลงมาว่า
ข้างพลายสงหนอกศอกสั้นว่ หนางสรรพตองลักษณะคักโขลง, สมหมายกกราบพลคักว่า,
เราจะขึ้นไปจับ อยุอีกสองวันเราจะเสด็จ และสิ่งใหม่คราขึ้นไปว่า ไทกรมการจับ
เสียเถิด ครันอยมาประมาณเจ็ดวัน โขลงชั๊กปกเถื่อน, เขามาทางวัดแมนางปล้มเขา
เพี้ยคักของ สมหมายกกราบพลคักว่าพรุ่งนี้เราจะไปจับ....."1 เพี้ยคักคลองข้าง
ทั่วทิศของนี้ไม่ปรากฏว่าใครสร้างขึ้นในสมัยใดของสมัยอยุธยา ส่วนการคลองข้างใจน่าจะ
กระทำมาก่อนสมัยของขุนวรวงศาธิราช เพี้ยคักทั่วทิศของและการคลองข้างใจในเพี้ยคัก
น่าจะกระทำกันในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 เพราะว่ามีเรื่องครั้งหนึ่งเริ่มตั้งคำว่า
พิชัยสงครามและทำพิธีกรรมอย่างใหญ่โตในรัชกาลของพระองค์นั้น เป็นปฐมดังปรากฏ
ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาว่า "ศักราช 860 ไม้ะเมี้ย สัมฤทธิศก สมเด็จพระ
พระรามาธิบดี, แรกให้ทำคำราพิชัยสงครามและแรกทำสารบัตูชีพระ รามชิตก เมือง
....."2

เพี้ยคักคลองข้างใจแต่เดิมนั้นอยู่ที่วัดของโกล่วงจันทร์ เกษม จึงเป็นที่ว่า
การคำเภากรุงเถาในปัจจุบันนี้ และโดยายมาอยู่ที่คำยลทะเลหญ้าหรือคำยลสวนพริก
เขตอำเภพระนครศรีอยุธยาไม่ปรากฏว่าโดยายมาเมื่อใด แต่ก็มีชื่อชวนคิดอยู่หลาย
ประการคือ

สมเด็จพระบาคำรงราชานุภาพได้กล่าวไว้ในนิทานโบราณคดีว่า³ "เพี้ยคัก
คลองข้าง ๗ พระนครศรีอยุธยาเดิมอยู่ที่วัดของวิมวังจันทร์ เกษมย้ายออกไปเป็นเพี้ยคัก

1 กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระนพรัตน์ วัดพระ
เชตุพน หน้า 29

2 เรื่องเดียวกัน หน้า 17

3 สมเด็จพระบาคำรงราชานุภาพ เรื่อง เกิม หน้า 427-428

ใหญ่มีโรงเลี้ยงช้างและโรงหัดช้าง เดือนครบครัน รวมกันอยู่ที่ทุ่งทะเลหญ้าช้างเหนือพระนคร จะย้ายไปสร้างขึ้นเมื่อใดไม่พบในหนังสือเก่า แต่มีในพระราชพงศาวดาร ตอนคนรักราสมเด็จพระนารายณ์แห่งหนึ่งว่า เมื่อปีระกา พ.ศ. 2200 คำรัสสั่งให้ตั้งชมรมสำหรับทำการพระราชพิธีทั้งปวงขึ้นในทุ่งทะเลหญ้า ๗ ตำบลเพื่อยืด ความที่กล่าวนี้ชวนให้เข้าใจว่า สมเด็จพระนารายณ์โปรดให้ย้ายเพนียดออกไปสร้างใหม่ในทุ่งทะเลหญ้าแด่แรกเสวยราชย์ เมื่อสร้างเพนียดแล้วจึงโปรดให้สร้างชมรมคือ โรงสำหรับทำพระราชพิธีศกกรรมต่าง ๆ เป็นของถาวรขึ้นในท้องที่เดิมเกี่ยวกับเพนียดไม่ของสร้างชมรมใหม่ เมื่อจะทำพิธีศกครั้งเหมือนอย่างแต่ก่อนในกฎมณเฑียรบาลก็มีบทพระอัยการกำชับพนักงานต่าง ๆ ในเวลาเสด็จเข้าทรงพานช้าง เจือนในเพนียดและเวลาทรงคสองช้างกลางแปลงข้างนอกเพนียด คุ้มกับสมัยที่กล่าวมาปรากฏในเรื่องพงศาวดารว่า เมื่อสมเด็จพระเพทราชาเสวยราชย์ เพนียดนั้นมีอยู่แล้วแล้ว เมื่อวันอาทิตย์ธรรมเดือนเข้ามาตีพระนคร พระเจ้าเสือยังเป็นพระมหากษัตริย์กำลังทรงคสองช้างอยู่ที่เพนียด ดังนี้เพนียดที่ทะเลหญ้าจึงสมเป็นของสร้างครั้งสมเด็จพระนารายณ์ หาราชถวายประการทั้งปวง"

อาจารย์ตรี อมาตยกุล ได้กล่าวว่า "เดิมตั้งแต่แรกสร้างกรุงศรีอยุธยา ลงมาจนถึงแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ กำแพงพระนครด้านตะวันออกเฉียงเหนือ อยู่หน้าวัดเสนาารามเข้าไป เพนียดข้างนอกที่วัดของซึ่งเป็นที่ว่าการอำเภอกรุงเก่าในปัจจุบันนี้ ต่อมาถึงแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชาเมื่อพ.ศ. 2123 (ในพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระนเรศวรมหาราช) พระเชษฐาธิราชได้กล่าวว่า "ลคราช 924 ปีจอ จิตรวาสก (พ.ศ. 2105) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในเขตพระนคร, ในเขตคูช่อหน้า ฝ่ายทิศบูรพป้อมมหาชัยวังหน้าลงไปบรรจบบางกระบือ, กวางสิบลาลิถสามวา, แล้วใหญ่กำแพงออกไปตั้งริมแม่น้ำ ขอบนอกพระนครบรรจบป้อมมหาชัย, แด่ป้อมมหาชัยลงไปบรรจบป้อมเพชร" ช่วง พ.ศ. 2123 ควรจะเป็นพ.ศ. 2105 มาตกว่าเพราะว่าในช่วง พ.ศ. 2123 (ศักราช 942) เป็นแผ่นดินของสมเด็จพระนเรศวร) โคข้ายกำแพงด้านนี้ออกไปจนถึงริมแม่น้ำ เพนียดสำหรับคสองช้างอยู่ในกำแพงพระนครไม่สะดวกแก่การจับช้างจึงได้ย้ายไปที่ตำบลทะเลหญ้าซึ่งอยู่ข้างวัดบรมวงศ์ในปัจจุบันนี้ แต่พระที่นั่งของ

เดิมสร้างครั้งแรกบนดินสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิบดี เสด็จเมื่อพ.ศ. 2310¹

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระนพรัตน์โลกลาวว่า "จักรพรรดิ 945 มีมะแหม เบญจศก สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า,.....ฝ่ายพระยา
นครนายก, พระยาปราจีน, พระยาวิเศษ เมืองฉะเชิงเทรา พระสรบุรีอนุรักษ
คายนางขาว ก็มาเฝ้าทูลขอราชการแลจำนวนชาวเสวีจลินทกประการ จึงดำรัสให้
พระสรบุรีคุมพลพันหนึ่งอนุรักษคายนางขาว แลไพร่กองออกไปลาดตระเวนทั้ง
ราชการไปถึงทัพหลวงแด่พระนครนายก, พระยาปราจีนบุรี พระวิเศษกับพลเกณฑ์
ยกไปเข้าขบวนทัพหลวง แลทัพหลวงตั้งบนเพนียดทางรวมที่จะไปเมืองปักมอแลเมือง
เสวีราชู....."² ซึ่งก็ทำให้คิดว่าน่าจะ เป็นเพนียดที่คำมดทะเลญ่า เสด็จว่าอยู่
ใกล้กับแขวงเมืองที่โลกลาวมา ที่พระยาหัวเมืองเหล่านั้นมาร่วมกับทัพหลวง และเพนียด
ก็น่าจะมีมาก่อนสมัยสมเด็จพระนารายณ์แล้ว

พระยาสาส์นศาสตร์ศรีลักษณ์โลกลาวว่า "เพนียดเป็นชื่อของสถานที่ตั้ง
ข้างแขวงลาวที่จังหวัดอยุธยาตอนเหนือของเมือง เกาชนฝั่งแม่น้ำลพบุรี เป็นเพนียดเก่า
แก่ เรียกว่าโคสวางมาก่อนพ.ศ. 2200 ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์³

หนังสือบาง เล่มกล่าวถึงเพนียดคลองข้างหัวคอกของโคยายมาอยู่ที่คำมด
ทะเลญ่าหรือคำมดสวนพริกในสมัยพระเจ้าจักรพรรดิ ซึ่งในพระราชพง
ศาวดารกรุงศรีอยุธยาที่ไม่โลกลาวว่าโคยายไปเมื่อใด

จากประเด็นเหล่านี้ผู้เรียบเรียงจึงคิดว่าเพนียดคลองข้างที่คำมดสวนพริก

1 ศรี อมาตยกุล ทัศนศาสตร์ไทย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (โรงพิมพ์คำวจกรม
คำวจน 2503) หน้า 72-73
2 กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระนพรัตน์
วัดพระเชตุพน หน้า 223-226
3 พระยาสาส์นศาสตร์ศรีลักษณ์ "การคลองข้าง" เก็บรักษาไว้พิมพ์ในสารพระราช
ทานเพลิงศพ มหาอำมาตย์โท พระยาสาส์นศาสตร์ศรีลักษณ์ (สรร เสวีอุสุขยงค์)
ณ เมรุวัดเทพศิรินทร์ราวาส วันที่ 5 มีนาคม 2495 หน้า 36

น่าจะย้ายมาจากเพนียดักของ เมื่อสมัยพระมหาธรรมราชาในพ.ศ. 2105 ซึ่งถ้าเป็นช่วงสมัยสมเด็จพระนารายณ์พระองค์ทรงจะทำการปรับปรุงแก้ไขเพนียดักของเดิมเท่านั้น

เพนียดักต้องช่างที่ยัง เหลืออยู่ในปัจจุบันนี้ถูกเผาหรือรื้อเสีย เมื่อพ.ศ.

2310 ทอมาสพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดเกล้าฯ ขอครั้งหนึ่ง เพราะปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ว่า "เมื่อ ๗ ธันวาคม เจ้ามหาหม่อมเจ้าปิ่น จักรขันธ์ที่เพนียดักหนึ่งสูงหกศอก สี่ตัว เป็นทองแดง มีหัก เบี่ยงราบแล้วส่งลงมาถึงกรุง เมื่อ ๗ เดือนเถา สมโภชแล้วพระราชทานชื่อขึ้นระหว่างเป็นพระบรมฉัตรพันศักรรัตนโกสินทร์ ศรีศกฉัตร อรรถกถาศาสด มงคลเลิศฟ้า" ซึ่งพระองค์ทรงจะขอมเพนียดักนี้และทอมาสพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ทรมนลงเพนียดักนี้เป็นแม่ทองอลดไปขอมเพนียดักครั้งหนึ่ง ครั้นถึงรัชกาลที่ 5 เพนียดักชำรุดทรุดโทรมลง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ขอมาอีก 2 คราว แล้วก็ได้ปล่อยให้ชำรุดตามกาลเวลา (รูปที่ 7) เพราะไม่ได้มีการดูแลรักษาที่เพนียดักนี้ต่อมาอีกจนถึงพ.ศ. 2500 ในรัชกาลปัจจุบันจึงได้มีการขอมอีกครั้งหนึ่ง เพราะได้มีการจัดฟื้นฟูประเพณีการฉลองข้างในเพนียดัก ซึ่งเป็นพิธีเก่าแก่ขึ้นเพื่อจัดถวายแด่พระเจ้ากรุงเดนมาร์กและพระราชินีที่เสด็จมาเยือนประเทศไทย

ส่วนเพนียดักข้างที่จังหวัดลพบุรี อยู่นอกเมืองทางคานตะวันตกในบริเวณค่ายสมเด็จพระนารายณ์มหาราชในปัจจุบัน ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เมื่อมองซิเออร์ เซวาเลียเคอโซมองต์ ราชทูตฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีครั้งแรก ได้เขียนจดหมายเทศน์ไว้ว่า สมเด็จพระนารายณ์โปรดเกล้าฯ ให้ช่างไม้ที่เพนียดัก แต่ในปัจจุบันไม่มีสิ่งใดที่เหลือพอจะสังเกตได้ นอกจากเนินดินซึ่งไม่สูงกวาระดับพื้นดินธรรมดาเท่าใดนัก กับชื่อประตูเมืองที่จะออกไปยังเพนียดักซึ่งยังคง

เรียกกันในปัจจุบันว่าประตูปะเนียบก เหนือนี้¹

เพนียดแห่งนี้ไปได้โดยทางรถยนต์ไปตามทางหลวงสายอยุธยาถึงอ่างทอง
สายเก่า และแยกเข้าถนนราดยางไปประมาณ 3 กิโลเมตร เพนียดคลองข้างตั้งอยู่
ทางทิศเหนือของจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ริมแม่น้ำลพบุรีตรงข้ามเกาะพระยาเพชร
ในตำบลสวนพริต อำเภอพระนครศรีอยุธยา มีลำน้ำอยู่ทั้งข้างหน้าและข้างหลัง ลำน้ำ
ข้างทิศตะวันออกเรียกว่า คลองเพนียด เป็นทางขึ้นและทางข้างโหลงเข้ามาหา
เพนียด ลำน้ำทางทิศตะวันตกเรียกว่า ลำน้ำโพธิ์สามต้น หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า คลอง
บางซวก สำหรับข้างโหลงอำเภอน้ำเมือระบายนอกจากเพนียด ตัวเพนียดนั้นเป็นดอก
ใหญ่ 2 ชั้น ชั้นนอกดอกธูปซ้อนเป็นเชิง เติบโตสูงมีฐานเป็นสี่เหลี่ยม กว้างประมาณ
73.70 เมตร ยาวประมาณ 77.40 เมตร สูงประมาณ 3 เมตร หลังเชิงเนินทาง
ด้านทิศตะวันตกกว้างกว่าด้านอื่นมีพลับพลาที่ประทับสำหรับทอดพระเนตรการคลองข้าง
ทั้งในเพนียดและกลางแปลงเป็นพลับพลาหลังเดี่ยวยาวตลอด กว้างประมาณ 28.50
เมตร ยาวประมาณ 31.10 เมตร สูงประมาณ 3 เมตร (รูปที่ 8, 9, 10) ตรงกลาง
เป็นที่เสด็จประทับเชิงเนินทางด้านทิศเหนือและทิศใต้ (รูปที่ 11) มีบันไดขึ้นคานละ
2 ทาง ส่วนเชิงเนินทางด้านทิศตะวันออกไม่มีทางขึ้นเชิงเนิน เชิงเนินทางด้านทิศใต้
มีประตูของกุดเจาะ (รูปที่ 12) ทะลุเชิงเนินสำหรับพวกกรรมชงงเขาไปถึงเพนียดชั้น
ในอยู่ 2 ประตู ดอกเพนียดมีประตูทางโหลงข้างเขาอยู่ตรงกลางทางด้านทิศตะวันออก
ประตูหนึ่ง กว้างประมาณ 2.20 เมตร (รูปที่ 13) ประตูทางโหลงข้างออกนอกแปลง
เชิงเนินด้านทิศตะวันตกประตูหนึ่ง กว้างประมาณ 2 เมตร (รูปที่ 14) ประตู
ทางโหลงข้างเขาออกนี้เรียกว่า ประตูช่อง (รูปที่ 15) เป็นช่องยาวกว่าตัวข้าง ปิด
เสาสูงเรียงทั้งสองข้างมีแฉกแคร่ยกปลายเสาข้างบน แฉกเสาประตูค้ำปากของทั้งสอง
ข้างมีขุ่นปลอกเสาเป็นโค้งเกยเรียกว่า ประตูโค้งเกย (รูปที่ 16) หรือขุ่น
เชือกให้โคนเสาเข้ามาค้ำกัน แล้วขุ่นปลอกค้ำหวายสวมเสาทั้งสองข้างบนยึดเสา

1 ตรี อมาตย์กุล ทัศนศาสตร์ไทย จังหวัดลพบุรี (โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี
พระนคร 2507) หน้า 40

ไว้ให้ซีกกัน แปลงประตูให้เป็นคอกพอกัวข้างใหญ่ตัวหนึ่ง ซึ่งไว้ในของนั้นได้

ข้างในเพนียดมีคอกปักเสาไม้มุงสูงประมาณ 3 เมตร ทางกันประมาณ 50 เซนติเมตร หอคันลอคโคค้อมเป็นคอกอีกชั้นหนึ่ง กว้างประมาณ 48.50 เมตร ยาวประมาณ 47.80 เมตร ที่กลางคอกนั้นมีศาลเทพารักษ์ เป็นเครื่องไม้มีหลังคาเป็นยอดมณฑปหลังหนึ่งยกพื้นสูง เสมอปลาย เสาคอกเรียกว่า หอพระประดิษฐานค้อมคี่ซึ่งเป็นภาคหนึ่งของพระคเณศ (รูปที่ 17, 18) สูงประมาณวาเศษ เป็นพระพุทธรูปยืน พระพักตร์เป็นพระพิฆเนศ มีสิกร 2 กรบนถือนะช็อกมาศและช่อขาง 2 กรกลางท่าพาประทานพรและประทานอภัย และมีเสานักเรียงกันตรงออกไปสี่แฉก ยาวประมาณ 6 เมตร คอกเล็กนี้เป็นที่อาศัยของพวกพนักงานวัดปลายเชือกมาศ กว้างและยาวประมาณ 8 เมตร

นอกเหนือทางคานทิศตะวันออกทางที่โหลงข้าง เขาเพนียดปักเสาสองข้างตั้งแคประตูของเรียง เป็นปีกกางขยายกว้างออกไปโดยลำดับ (รูปที่ 19, 20) จนไกลถึงลำน้ำคลองเพนียด ปีกคานนั้นดูเหมือนเป็นสองคอน ๆ คอเพนียดมีแนวเสาสะกัดอาจจะกันเป็นคอกนอกเพนียดโคอีกคนหนึ่ง สำหรับเวลาที่โหลงข้างไม่ยอมเข้าเพนียดก็ปักตั้งไว้ในคอกนั้น จนกว่าจะไล่เขาเพนียดโคหมด ทางคานทิศตะวันตกของเพนียดตรงประตูของออกไปมีโรงโถงหลังหนึ่ง ปักเสาตะลุงมีแป้นหมอนโคบนปลายเสาไว้ตรงกลาง สูงประมาณ 4 เมตร เรียกว่า "โรงคตอก" สำหรับผูกช้างใหญ่เกินขนาดที่จะพาไปยังโรงหัดโคในวันแรกจับ (รูปที่ 21) คอออกไปเป็นลาน สำหรับคดองช้างกลางแปลงตลอดทั้งคานถมดิน เป็นคันไววางริมสนามคานนอกมังตามีโพทางโหลงเมื่ออยู่ในสนามแลเห็นลำน้ำทางคานนั้น บนคานนั้นมีศาลเจ้ากออิฐถือปูนเป็นกุฎยุดั้งหนึ่ง (รูปที่ 22) และยังมีศาลเจ้าอุยริมเพนียดทางคานเหนืออีกศาลหนึ่ง สร้างอุทิศคอกกรมหลวงเทพพลภักดิ์เรียกกันว่า "กรมหลวงเขา" (รูปที่ 23) พระเจ้าลูกยาเธอในรัชกาลที่ 1 ซึ่งเป็นอธิบดีกรมพระศขบาลในรัชกาลที่ 1 มาจนถึงรัชกาลที่ 3 ภายใตพระบูรณะเพนียดให้สันตขึ้นในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ทางข้างใต้เพนียดพนทางเดินออกไปมี

โรงช่างค่อและโรงสำหรับหัดช่างที่จับโคอีกหมื่นหนึ่ง

การคลองขางในเพนียด

ครั้นใกล้ถึงกำหนดวันคลองขาง เจ้าหน้าทีไล่คนขางก็พากันไล่คนขางมาเรื่อย ๆ ตามทางที่นานมากก็มีชาวบ้านแกล้งกันมากเป็นจำนวนมาก ด้วยความสนใจที่จะมาการคลองขางในเพนียด การคลองขางในเพนียดนี้เป็นงาน 4 วันคือ วันแรกเป็นวันค่อนโซลงขาง เขาเพนียด วันที่สองเป็นวันคลองขางในเพนียด วันที่สามเป็นวันคลองขางกลางแปลงและวันที่สี่จะค่อนขางป่าที่ไม่คองการกลับไปปล่อยป่า

วันที่หนึ่ง พวกเจ้าหน้าที่จะค่อนขางป่ามาหยกใกล้ไวกทางไม้ไกลเพนียดนักเพื่อรอให้พระเจ้านมกินและพระบรมวงศานุวงศ์ เลด็จพระราชดำเนินมายัง เพนียดและประทับบนเชิง เทินคานที่ติดตะวั่นออกตรงที่ทางขางป่าจะเข้า เพนียด พอได้สัญญาณจากเจ้าหน้าที่กรมเพนียดแล้ว ก็ไล่คนโซลงขางป่ามาขามคลองเพนียด เพื่อให้ขางป่าได้มีโอกาสกินน้ำและอาบน้ำได้ความสบาย เมื่อขามคลองมาถึงปากขางโซลงขางป่าจะกินไมยคมเขาเพนียดกาย ๆ แควบางคราวก็เข้าเพนียดโดยง่ายเพราะบางที่อาจมีโรงขางป่าบางโหล่ง ที่เคยยกค่อนมาเขาเพนียดครั้งหนึ่งแล้วและได้ปล่อยเขาป่าไป สักขานขางก็จะเกิดขึ้นอีกครั้งหนึ่งระหว่างขางค่อและขางป่าที่ไล่มาข้างหลัง ในการค่อนขางป่าก็จะไล่ขางดีคือซึ่ง เป็นตัวนำโซลงมาตั้งแต่จากป่าโดยมีความขางทำพิธีบั้งไฟโรยขางป่าเดินเข้า เพนียด และจะมีเจ้าพนักงานกรมเพนียดถือหมอกคอยช่วยขางค่อในการค่อนโซลงขางป่าในเขาเพนียด

เมื่อขางป่าหลกประคอง เขามาในเพนียด (วงพาคซึ่ง เรียกตามศัพท์ของกรมขาง) แหว (รูปที่ 24) มีสิ่งประหลาดค้อยอย่างหนึ่งคือขางป่าทุกเชือกจะยกวงงต้นจบเพื่อเป็นการเคารพค่อพระบรมสันตคณบดี คือ ภาดหนึ่งของพระคเณศซึ่งประดิษฐานอยู่ที่หอพระกลางวงพาค แต่เป็นที่น่าเสียดายที่ของเก่าชำรุดเมื่อมีการซ่อมใหม่ พ.ศ. 2500 ผู้ว่าราชการย่อมคงจะไม่เห็นสำคัญอะไรจึงได้รื้อหอพระทิ้ง

เสีย ^๒นี่เป็นลัญจกสำคัญที่สำคัญของเพี้ยยศ นามขมเชยอย่างนี้จึงพิถีพิถันและดูพระราชาศรี
อยุธยาได้พยายามค้นคว้าหาหลักฐานรูปหล่อพระนมาแสดงไวกลาง เพี้ยยศในงานแสดง
ตำนานการคลองขางใหญ่ในงานแสดงศิลปหัตถกรรมนักเรียนเมื่อวันที่ 2 ธันวาคม
ค.ศ. 2503 นี้เป็นโบราณวัตถุอันสำคัญ

เมื่อโคลงข้างปากโคเขามาอยู่ในเพี้ยยศแล้ว เจ้าพนักงานตะพันทูท่าข้าง
ก็จะนำหมามาตั้งไว้ให้ข้างปากโคจนเป็นที่เพียงพอ พระเจ้าแผ่นดินก็จะเสด็จพระราช
ดำเนินกลับ พอตกลงเวลาค่ำพวกรามัญกองไฟก็พากันตั้งกองไฟเปี้ยกอง ๆ รอบวงพาค
และมีเกราะเคละรับกันรอบ ๆ จึงพากันเพื่อคอยรักษาเหตุการณ์ไม่ให้ข้างปากชนถลอกวง
พาค¹

วันที่สอง เป็นวันจับข้างในเพี้ยยศพระเจ้าแผ่นดินและพระบรมวงศานุ
วงศ์ก็จะเสด็จพระราชดำเนินมาเพี้ยยศแต่เช้าและประทับบนรถชิง เห็นพลับพลาที่ประทับ
ความที่ศักระวันตก

ต่อมาอีกให้ข้างคอเขาไปในเพี้ยยศประมาณ 4 เชือก ข้างคอและหมอ
ความที่เขาไปในเพี้ยยศเลือกถนนแคระนาญ เพราะการคลองขางในเพี้ยยศมีเนื้อที่
จำกัดและข้างที่จะคลองถนนเป็นข้างใหญ่ ข้างคอที่เขาไปในเพี้ยยศมี 2 ประเภท คือ
ข้างคำ มีหน้าไม้คอขางในเพี้ยยศและคอยป้องกันข้างคอที่เขาคลองขางปาก และอีก
ประเภทหนึ่งคือขางเขือก คือขางคอที่ใช้สำหรับคลองขางปาก²

เมื่อขางคำและขางคอเขาไปในเพี้ยยศแล้วหมอข้างที่ขางคำและขาง
เขือกจะพิจารณาว่า ขางพลายปากตัวใดที่อาจจะคอสร่างคอแล้วจึงช่วยกันไล่ขางชนิด
นั้นให้เขาคละละอยู่กับขางปากอื่น ๆ ในโถงพร้อมทั้งคล้องและขางปากไปถวาย แรกทีเดียว
นั้นขางจะคองมีผิวหนังที่โคนมีแปดเป็น คองมีรอยขนเป็นแปด เดียวกันและสีผิวของขาง
มากที่สุดก็พอที่จะเป็นได้ เดิมจะคองมีสีค้ำและหางคองปราศจากคำหนังหรือปากแนล

1 วิทยาลัยครูพระนครศรีอยุธยา เรื่องเดิม หน้า 58 59

2 สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เรื่องเดิม หน้า 489

ใด ๆ อาจจะหมกความสำคัญไปทันทีเมื่อทางมีค่าหมัก การจับข้างใบเมื่อยังจะเลือก
เอาแต่ข้างมีสูง 4 สอดขึ้นไปจนถึง 5 สอด (ประมาณ 2 เมตร-2.5 เมตร) เพื่อ
ที่จะฝึกหัดให้เป็นช่างรบ²

เมื่อเห็นช่างที่มีลักษณะตามต้องการ แล้วก็จับข้างค้ำเข้าคอนโซลลงข้าง
โพเห็นเวณเวียน เบียดเสียดกันในวงลาด จนข้างป่า เชือกต้องการ เดินลาหลังลงมาอยู่
ท้ายโซลงหรือออกมาอยู่ริมข้างโซลง ข้างเชือกก็จะเข้าคลองควอยเชือกมาศ ซึ่งผูก
ติดอยู่กับปลายไม้ค้ำจามโดยผูกเชือกมาศเป็นเงื่อนกระตัก³ 2 เส้น 4 เส้นบางตาม
ขนาดของข้างป่า เมื่อคลองติดแล้วพวกกรรมช่างที่อยู่ระหว่างเสาเพนียดและเสาหอพระ
กลางเพนียด ต่างก็ช่วยกันวัดปลายเชือกมาศผูกไว้กับโคนเสาเพนียดและเสาหอพระ

เมื่อคลองข้างป่าโคตามที่ต้องการแล้ว ก็เปิดประตูของโพตรงป่าออกไป
กินน้ำอาบน้ำ โดยโพข้างน้ำเข้าไปนำโซลงออกจากเพนียด แล้วพวกช่างคายก็ร่าย
ลอมคอนโซลลงข้างไปลงน้ำในลำน้ำโพสามคนจนหมดคนเพนียดคง เหลือแต่ช่างป่าที่ติด
เชือกมาศอยู่

ช่างค้ำก็ออกจากเพนียดไปผูกตามคอหรือที่เรียกว่า ชะตัก สำหรับของ
ข้างป่าไปยังโรงฝึกหัด คอนี้การจับข้างคอนข้างลำบากมากเพราะข้างป่าที่ติดคลอง
มีอาการบาดลึงอาละวาด และทำห้จะตอสูเมื่อข้างคอกจะเข้าไปโยนตามคอ แต่ไม่
สามารถจะชนโคควบแทนหลังยังติดเชือกมาศอยู่ เมื่อโยนตามคอของข้างป่าโคแล้วจึง
เอาเชือกลามาผูกไว้กับตามของข้างคอก พวกกรรมช่างที่อยู่ระหว่างเสาคอกเพนียดและ
หอพระก็แก้ปลายเชือกมาศออกจากเสาแล้วรวมกันเป็นเส้นเดียว ข้างคอก 2 เชือกที่
เข้าไปโยนตามคอของข้างป่า ก็จะไปเทียบข้างป่าพาออกเดินมา และข้างคอกอีกตัว
หนึ่งคอยเอางารุนและงัดข้างป่าที่ติดไม่ยอมเดินให้เดินตาม พวกพนักงานเชือกมาศก็

1 ชาลี เอี่ยมกระแสนิช "การคล้องช้างครั้งยิ่งใหญ่สมัย ร. 5" แผลหลังบางกอก
(เจริญวิทยการพิมพ์ กรุงเทพฯ 2521) หน้า 27
2 สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร เรื่องเดิม หน้า 477
3 สันต์ ท. โกมลบุตร เรื่องเดิม หน้า 132

ด้วยเชือกบาศความมา ครั้นถึงประตูของซึ่งออกใต้ที่ละตัว ก็เอาปลายเชือกบาศที่ติดเท้า
 ข้างอวบถักกับเสาคอกเพนียด กระยะไหย่าวพอประมาณ ไหย่างป่าออกไปได้เพียงนอก
 ประตู เมื่อข้างคอกแก่ เชือกบาศที่ติดไว้กับคอกข้างป่าออกแล้ววางข้างป่าไว้ ออกประตูไป
 แด่ตัวก่อน แล้วจึงจะไปเทียบข้างผก เชือกถามที่คอกหาข้าง เดือนไปยังโรงซัก ว่า
 อย่างนี้ที่ละตัวจนหมดคอกข้างป่าที่คอกงโค

เวลาข้างป่ามีขนาดใหญ่มาก จะเอาข้างคอเทียบเคียงลงในเพนียดไม่
 ได้ ก็จะใช้วิธีในคนไปสอไหย่างป่าวิ่งไล่ตามมา เขาประตูของ พอข้างป่าเขาประตู
 ของแล้วก็ปลดอยเสาคอก เตะปีกของทั้งข้างหน้าข้างหลังแล้วต้นกลอนผูกไว้ในข้างคอก
 อยุ่ในช่องพอกกระดูกกระดูกโคนที่เหยยแล้วไว้ หลนผูกพามและผูก เชือกถาม ถาข้างป่า
 ข้างก็จะห้าปลดอกเป็นปลดง ๆ รอยเชือกถึงกันตลอด แล้วสวมงาเขาไว้ ต่อจากนั้นก็
 ปล่อยปลายเชือกถามคอกให้ข้างคอกตั้งข้างหน้า ก็เชือกบาศที่ติดเท้าข้างป่าไหย่าว
 พอข้างป่าออกประตูไปได้เพียงเสาคะลงในโรงคอกแขกที่อยู่ข้างเพนียด แล้วเปิดประตู
 ของไหย่างเดือนออกไป เมื่อไปยืนอยข้างเสาคะลงข้างคอ 2 เชือกจึงเขาเทียบเอา
 เชือกโยงพามผูกกับพมที่ปลายเสาคอก ไหย่างเคียนวนเวียนโค แต่จะลงนอนไม่ได้อ เขาไว้
 เชนนั้นจนข้างป่าออกกำลังลงและไมกลาสข้างคอแล้ว จึงปลดเอาไปเลี้ยงยังโรงหัก

ข้างที่จับในเพนียดนั้นจะจับเพียงครั้งละประมาณ 4-5 เชือก แต่ใช้

เวลามาก เพราะคอกโยนพามและขอออกไปจวกเพนียดที่ละตัว ขณะที่กำลังโยนพาม
 ผูกคอกข้างป่าในเพนียดนั้น ไหย่างข้างป่ากำลังลงกินน้ำอาบน้ำ แล้วก็คอกไปไหย่างพาม
 ในทุ่งทะเลหญ้าจนเวลาเย็น เมื่อพระเจาอยู่หัวเสด็จกลับแล้วจึงคอกไหย่างข้างป่า
 กลับ เขา เพนียดอีกครึ่งหนึ่ง

วันที่สาม เป็นวันสนุกของพวกคนคอก เพราะว่า เป็นวันจับข้างกลางแปลง

คอกโคกหัวหน้าไม้จักคอก เหมือนกับคอกงในเพนียด พระเจาอยู่หัวและพระบรมวงศานุ
 วงศก็เสด็จมา เพนียดแต่เขา และเสด็จขึ้นเชิงเนินพลับพลาที่ประทับทางคานทิศตะวันตก

พวกข้างคอกข้างค้ำและข้างเชือกก็มายืนรวมอยู่ที่ท้ายพลับพลา พวกข้าง

คากก็มายืนเรียงกันรอบสนามหญ้า เพนียดทางคานนอกทั้ง 3 คาน และหามมีหกคนเขา

ไปในวงช้างค้าย พอทั้งขบวนช้างคองแล้วก็เปิดประตูของ ไหวงสี่คือเข้าไปนำโคลง
 ช้างป่าออกมาถึงสนามกลางแปลง การจับใช้วิธีเดียวกันแต่ยากกว่าการคองช้างใน
 เพี้ยก เพราะจะเลือกคองช้างพลายและช้างพัง ซึ่งมีขนาดไม่สูงกว่ 2 เมตร ช้าง
 ป่าจึงไม่กลาสช้างคอง และจะเลือกคองช้างป่าไว้เป็นจำนวนมาก จึงใช้ช้างคองที่เป็น
 ช้าง เชือกเพิ่มขึ้นหลายตัว การคองช้างกลางแปลงนี้จะได้เห็นฝีมือของหมอช้าง แต่
 ละคนว่ามีความชำนาญมากน้อยอยู่เพียงไร

เมื่อคองช้างป่าเสร็จแล้วก็คอนโคลงช้างป่าไปกินน้ำและอาบน้ำ และ
 คอนไปกินหญ้าที่ทุ่งทะเลหญ้าคังเคย และในวันนี้จะไม่คอนโคลงช้างป่ามา เขาเพี้ยก
 อีก แต่จะลอมโคลงช้างป่าไว้ที่ทุ่งทะเลหญ้าคองคั่นพอโยนทางผูกคองช้างที่คองได้เอา
 ไปลอมคแรกหมกแล้ว พระเจ้าอยุ่หัวก็เสด็จกลับ

พอวันรุ่งขึ้นพวกกรมช้างก็คอนโคลงช้างกลับไปลอมป่า การคองโคลง
 ช้างป่ากลับไปตามแนวทางที่ตอมมา เขาเพี้ยก เพราะช้างป่าอยากจะได้กลับด้วยรัก
 เชื้อก พอพบเชือกคองค้ำของคองแล้วพวกช้างคองก็กลับ ปลอมให้โคลงช้างป่าแยกชาย
 ก็ไปตามใจ เป็นเสร็จการคองช้างที่เพี้ยกเท่านั้น

บทสรุปและขอเสนอแนะ

ช้าง เป็นสัตว์เลี้ยงลูกด้วยนม ที่มีขนาดใหญ่และมีพลังกำลังมาก มีอยู่ 2 ชนิดคือ ช้างแอฟริกาและช้างอินเดียนหรือช้างเอเชีย ช้างเอเชียเป็นสัตว์ที่เอามาเลี้ยงให้เชื่องใ้เลี้ยงในปาง เลี้ยงวัวลวดจาดจาด นอกจากช้างจัดเป็นสัตว์ที่มีประโยชน์ในเรื่องพลังกำลังแล้วช้างยังเป็นสัตว์ที่มีความเกี่ยวพันในวิถีชีวิตความเชื่อของชาวเอเชีย โดยเฉพาะเกี่ยวกับช้างเผือก ชาวอินเดียนมีความเชื่อว่า ช้างเผือกเป็นช้างที่มีพลัง มีกำลังมาก เมื่อได้รับการเอาใจใส่และได้รับการเลี้ยงดูอย่างดี จากพระเจ้าแผ่นดินและชาวเมือง ช้างนั้นจะมีบารมีปกแผ่ไปทั่วทุก ประชาชนมีความสุข มีอายุยืน ยานเมืองมีความเจริญ ซึ่งคนไทยก็รับเอาคตินี้มายึดถือ เช่น เกี่ยวกัน

ในสมัยโบราณช้าง เป็นกำลังสำคัญในการรบ เพราะชาวเขมรเสมือนรถถังที่ลอบประจัญบานในแนวหน้า จึงได้มีการจับช้างมาใช้ในการสงคราม ซึ่งชาวอินเดียนเคยเป็นผู้นำช้างมาใช้ในการรบก่อนพวกอื่นในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ไทยเราก็ก็นำช้างมาจับมาจากอินเดียนโดยที่ชาวอินเดียนเป็นผู้สอน ซึ่งโคมมาสอนไว้ 3 วิธีคือ การวิ่งช้าง การโพนช้าง และการคล้องช้างในประเทศไทย มีหลักฐานปรากฏว่า ได้เริ่มนำช้างมาใช้ในการรบ เมื่อสมัยกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี คราวที่พ่อขุนรามคำแหงมหาราชทำยุทธหัตถีกับขุนสามชนเจ้าเมืองฉอด และใช้ช้างในการรบสืบมาจนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาและสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น

การจับช้างมาใช้ในการรบในประเทศไทยนั้นแต่เดิมใช้วิธีการวิ่งช้าง เพราะว่าการคล้องช้างมาใช้ในการราชการเป็นจำนวนมาก ส่วนการคล้องช้างในพินัยคดีหลักฐานที่แน่ชัดว่า ได้เริ่มทำขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยา แต่ไม่ปรากฏหลักฐานที่แน่นอนลงไปว่า ได้เริ่มกระทำเมื่อใด แต่ก็น่าจะ เริ่มทำขึ้นในสมัยพระรามาธิบดีที่ 2 ซึ่งพระองค์ได้เริ่มตั้งคาราพินิชสงครามและทำพิธีตั้งกรมอย่างใหญ่โตในรัชกาลนั้น เป็นปฐมการคล้องช้างในพินัยคดี เป็นประเพณีที่ทำสืบกันมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา จนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งมาเลิกทำเสียเมื่อรัชกาลที่ 6 ในสมัยกรุงศรีอยุธยาได้ทำพิธีนี้เป็นประจำทุกปีเพื่อนำช้างมาใช้ในการรบ ซึ่งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

ไม่ได้ทำเป็นประจำเหมือนสมัยกรุงศรีอยุธยา เห็นจะเป็นเพราะว่ามีเจ้ามาบีบบบาทสำคัญในการรบมากกว่าข้าง ประเพณีการฉลองข้างในเพนียดในสมัยโบราณมีความสำคัญมากต่อการป้องกันประเทศและการขยายอำนาจโดยไชขวางเป็นกำลังสำคัญ และยังเป็นกีฬาที่น่าคึกยิ่ง

ปัจจุบันนี้ข้างที่เลี้ยงกันอยู่ในประเทศไทย ก็เพื่อไว้ช่วยทำการป่าไม้ขององค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ซึ่งอยู่ในเขตภาคเหนือของประเทศไทย เป็นส่วนใหญ่ และมีโรงเรียนฝึกหัดลูกช่างที่บ้านบางหละ อำเภองาว จังหวัดลำปาง โรงเรียนนี้เป็นโรงเรียนที่มีแห่งเดียวในโลก นอกจากนี้ยังมีช่างที่ไซ้เพื่อการแสดงอยู่ที่อำเภอสังขะ อำเภอปราสาท จังหวัดสุรินทร์ ซึ่งองค์การส่งเสริมการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทยร่วมกับจังหวัดสุรินทร์ สนับสนุนให้จัดงานแสดงของช่างที่จังหวัดสุรินทร์เป็นประจำทุกปี

ประเพณีการฉลองข้างในเพนียดนี้ เป็นประเพณีโบราณที่ได้เลิกทามาเป็นเวลานานแล้ว ซึ่งน่าจะมีการจัดฟื้นฟูประเพณีนี้ขึ้นมา เพื่อเป็นการอนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรมของชาติเอาไว้ และยังเป็นการส่งเสริมการท่องเที่ยวในประเทศไทยอีกด้วย โดยการปรับปรุงแก้ไขเพิ่มเติมให้เพนียดฉลองข้างมีสภาพเหมือนของเดิมแต่ครั้งโบราณ เพราะสภาพเพนียดในปัจจุบันนี้มีบางส่วนที่กำลังชำรุดและบางส่วนขาดหายไป เช่น หอพระกลาง เพนียดซึ่งควรจะมีมีการบูรณะซ่อมแซมให้แข็งแรงและคงสภาพของเดิมเอาไว้ เพื่อที่จะได้จัดเป็นโบราณสถานที่น่าท่องเที่ยวที่สำคัญอีกแห่งหนึ่ง โดยการจัดประเพณีการฉลองข้างในเพนียดขึ้นทุก ๆ ปี เหมือนกับงานแสดงของช่างที่จังหวัดสุรินทร์ แต่ควรจะมีจุดมุ่งหมายในทางประวัติศาสตร์ของชาติไทยให้หมิ่นยาน้ำที่ว่า "เมืองไทยเป็นเมืองแห่งช่าง"

บรรณานุกรม

1. จุลจอมเกล้า, พระบาทสมเด็จพระ พระราชพิธีสิบสองเดือน พระนคร โรงพิมพ์
รุ่งเรืองรัตน์ 2505
2. ชาลี เข้มกระสินธุ์ "การทดลองช่างครึ่งยี่ใหญ่สมัย ร.5" และทางบางกอก
กรุงเทพฯ เจริญวิทยการพิมพ์ 2521
3. ชาลี เข้มกระสินธุ์ "ทดลองช่างรับเสด็จราชวงศ์รัชเชียบ" สยามสมัยโบราณ
กรุงเทพฯ โรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน์ 2520
4. เชื้อ ว่องสงสาร ช่าง พระนคร โรงพิมพ์มิตรสยาม 2520
5. คำรงราชานภาพ, สมเด็จพระนครพระยา นิทานโบราณคดี พิมพ์ครั้งที่ 14 พระนคร
โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา 2513
6. ศรี อมาตยกุล ทัศนศาสตร์ไทย จังหวัดลพบุรี พระนคร โรงพิมพ์สำนักตำเนียบ
นายกรัฐมนตรี 2507
7. เทพชู หีบทอง กรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อ 200 ปี กรุงเทพฯ เทพพิทักษ์การพิมพ์ 2524
8. บุญส่ง เลขะกุล ช่าง พระนคร รามิณทร์การพิมพ์ 2497
9. พระนครศรีอยุธยา, วิทยาลัยครู เอกสารเผยแพร่วัฒนธรรมไทย อยุธยา กรุงเทพฯ
โรงพิมพ์โรงเรียนสตรีเนติศึกษา 2520
10. มหากาไทย, กระหวาง พระเสวกชาวชิรพาน พระนคร โรงพิมพ์พระจันทร์ 2505
11. วิจิตรวาทการ, หลวง สยามกับสุวรรณภูมิ ภาค 1 พระนคร โรงพิมพ์วิริยานุภาพ
2476
12. วิจิตรวาทการ, หลวง ประวัติศาสตร์สากล เล่ม 6 พระนคร โรงพิมพ์วิริยานุภาพ
2473
13. ศิลปากร, กรม พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระนพรัตน์
วัดพระเชตุพน พระนคร โรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน์ 2515
14. ศิลปากร, กรม พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนมาศ (เจิม) กับ
พระจักรพรรดิพงศ์ (จาก) พระนคร โรงพิมพ์อักษรบริการ 2507

15. ศิลปากร, กรม ประชุมพงศาวดาร ภาค 4 และประวัติท้องถิ่น จังหวัดมหาสารคาม โรงพิมพ์สวนทองถิ่น พระนคร 2506
16. ศิลปากร, กรม พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุกแห่งชาติ ชมบุรี ป.พิศนาคะการพิมพ์ 2505
17. ศรีนครินทร์โรต, พิมพ์โลก, มหาวิทยาลัย จารึกสุโขทัย 2520
18. ชมพงษ์ เกรียงไกรเพชร สารคดีไทย เล่ม 1 กรุงเทพฯ โรงพิมพ์ชินรินทร์ 2520
19. สารสาส์นศรีวิไลลักษณ์, พระยา เกร็ดความรู้อันพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ มหาอำมาตย์โทพระยาสารสาส์นศรีวิไลลักษณ์ (สร เสริญ สุขช่วงค์) ณ เมรุวัดเทพศิรินทร์ราวาด 2495
20. สุจิตร์ ศุขยานนท์ ช่างเผือก กรุงเทพฯ โรงพิมพ์อักษรสมัย 2519
21. สันต์ ห. โดมสมบุตร จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศสยามของบาทหลวงคาซาร์ดี กรมศิลปากรพิมพ์ 2517
22. อำนวย คอวนิช คนไม้กับพุทธศาสนาและบทความทางวิชาการป่าไม้ กรุงเทพฯ โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย 2520

วารสาร

1. นิกร (นามแฝง) "ประเพณีการคล้องช้าง" วัฒนธรรมไทย ปีที่ 3 ฉบับที่ 3 (พฤษภาคม 2506)
2. ราชเสนา, พระยา "ชีวิตของชาวโชนช้างอาชีพ" ศิลปากร ปีที่ 2 เล่มที่ 5 (มิถุนายน 2491-เมษายน 2492)
3. โอภาส เสวิกุล "ไปคล้องช้างในเพนียด" ชาวกรุง ปีที่ 19 เล่มที่ 8 (พฤษภาคม 2513)

วิทยานิพนธ์

1. รุจิพันธ์ คอกงา การคล้องช้างของชนเผ่าส่วย คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร 2512
2. ละเอียต วิสุทธิแพนย์ ช้างในวรรณคดีสันสกฤตและวรรณคดีบาลี แผนกวิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2522

ภาคผนวก

ว่าด้วยข้างเขตก ซึ่งเป็นที่นับถือและเป็นที่ยกย่องประสงคฺของมาฆะเมือง
 สิบ ๆ มาในกรุงสยาม และประเทศรามัญ พม่า ลาว เขมร ซึ่งทางคนต่างหาประ
 กวดประจันต์โดยแท้โบราณมานั้น จะต้องกล่าวถึงคนตำราซึ่งได้รับมาในแผ่นดินสยาม
 ความหนังสือซึ่งมาจากพรานหม่นที่ไคเม้งจ้อไสยศาสตร์ คือ มีผู้สร้างโลก พระเป็นเจ้า
 ทั้งสาม พระอิศวรหรือศิวะ พระนารายณ์หรือวิษณุ พระพรหม เหมือนอย่างซึ่งถือกัน
 อยู่ในอินเดียแล้วพรานหม่นที่ถือตำรานี้ไคเขามาถึงแผ่นดินสยาม พม่า รามัญ ลาว เขมร
 กอนพระพุทธรศาสนา ไคเป็นครูสั่งสอนธรรมเนียมการบ้านเมืองและคำรบคำราต่าง ๆ
 จนถึงกฎหมายมนุสารศาสตร์ซึ่งในประเทศอินเดียใช้กันอยู่ทั่วกันนั้น ไคมาใช้ในบ้าน
 เมืองเป็นแบบแผนแผ่นดินมาชานาน เพราะฉะนั้นในการที่พอจะทำใดทุกอย่าง เป็นประ
 เเพณีแผ่นดินสืบมา แต่จะกำหนดว่ามาแต่เมื่อไรก็ไม่มีหลักฐานที่จะอ้างอิงให้แน่ได้ ครั้น
 ภายหลังมาพระพุทธรศาสนาไคมาประดิษฐานในประเทศสยามและประเทศอื่น ๆ เช่น
 กลาวมาแล้วนั้น ก็เป็นที่นับถือมาก ธรรมเนียมบางสิ่งวิชาบางสิ่งซึ่งเป็นของศาสนา
 พรานหม่นไคเม้งนั้น เจ้าในการแผ่นดินมาก เป็นครูสั่งสอนราชการไปทุกอย่าง พระพุทธรศาสนา
 นั้นไคไคเกี่ยวข้องกับโลกไม่พุดถึงการบ้านเมืองและธรรมเนียมต่าง ๆ เพราะฉะนั้น
 วิชาในศาสนาพรานหม่นไคเม้งนั้น จึงยังคงติดอยู่ในกรุงสยามหรือจะว่าศาสนาซึ่งนับถือ
 พระเป็นเจ้าทั้งสามผู้สร้างโลกนั้นก็ยังตั้งอยู่ในกรุงสยามก็ว่าไค ค่ายยังถือปนอยู่กับ
 พระพุทธรศาสนา แต่ความนับถือจริงนั้น เห็นจะคลายลงกว่าแต่ก่อน เมื่อไม่ได้รับพระ
 พุทธรศาสนามาถืออีกแล้วซึ่งชาวสยามถือศาสนาเป็นสองอย่างนี้ เพราะพระพุทธรศาสนา
 ไม่ไคห้ามปรามทั้งทางศาสนาอื่น เมื่อถือมาอย่างไรแต่เดิมแล้วก็ยังคง ถืออยู่หรือศด.

1 กระทรวงมหาดไทย พระเชวคาวีรทาน (โรงพิมพ์พระจันทร์ ธรรมศร 2505)
 หน้า 84-102

* สมเด็จพระมหาคณาจารย์ราชานฤพ ทรงพระวินิจฉัยว่าหนังสือนี้เป็นพระบรมราโช
 บายของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

ถอยลงไปบ้าง ในเวลาเมื่อได้รับพระพุทธรูปศาสนาอื่น เพราะฉะนั้นคนที่ไม่ได้ถือพระพุทธรูปศาสนาและไม่ได้อำนาจพระพุทธรูปเจ้าที่จริงนั้นก็มักจะเข้าใจไปว่าพระพุทธรูปศาสนาเจ้าคล้าย ๆ กับศาสนาพราหมณ์ เมื่อจะพูดหรือแต่งหนังสือเรื่องไรที่ผิด ๆ ผิด ๆ ไม่น่าเชื่อ ความหนึ่งสี่ของพราหมณ์ ก็มักจะอ้างเอาว่าเป็นศาสนาพุทธ เพราะผู้ถือพระพุทธรูปศาสนานั้นท้าวความนับถือและประพฤติปะปนกันอยู่กับศาสนาพราหมณ์ แต่ที่จริงนั้นไม่ปะปนกันอยู่กับศาสนาพราหมณ์ แต่ที่จริงนั้นไม่ปะปนคล้ายคลึงกันเลย เหมือนหนึ่งวิชาคชศาสตร์นี้ นับเขาอยู่ในวิชาไตรเพทของศาสนาพราหมณ์ ซึ่งถือกันว่าถ้าผู้ครอบวิชาไตรเพทนั้น เป็นผู้พิเศษ เป็นที่สรรเสริญของโลก คำราชาศาสตร์นั้นแบ่งเป็น 2 อย่าง ๆ หนึ่งว่าควดยแบบคชลักษณ์ คือรูปพรรณสัณฐานของช้างต่าง ๆ ซึ่งคชและชั้วฉาโคไว้จะใหญ่และโทษนั้นเป็นคำราชาหนึ่ง และมีคำราชาซึ่งเป็นที่รวบรวมเวทมนต์เรียกว่าคชกรรมคือ กระบวนจะจับ ช้างรักษาช้าง และบำบักเส่นยักจัญไรต่าง ๆ จึงรวมทั้ง 2 อย่างนี้เรียกว่าคชศาสตร์ อยู่ในวิชาไตรเพท แต่วิชาที่ไม่เกี่ยวข้องของในพระพุทธรูปศาสนาไม่เป็นคำสั่งสอนของพระโคตมสัมมาสัมพุทธเจ้า ๆ ไม่ใคร่สรรเสริญว่าวิชานี้เป็นวิชาสำหรับพระสงฆ์ที่เป็นบริษัทจะว่าเรียนคชฝ่ายคฤหัสถ์ที่เป็นบริษัทนั้น พระองค์มิได้ห้ามปรามว่ามีใครว่าเรียนและพระองค์มิได้ใคร่สั่งวิชาเหล่านี้เลย จึงเห็นว่าวิชาและคำราชาเหล่านี้ไม่เกี่ยวข้องของเจือปนในพระพุทธรูปศาสนา เป็นของมาแต่ไสยศาสตร์ลัทธิพราหมณ์แท้

บัดนี้ก็จะกล่าวถึงคำราชาต่างคามเรื่องราวการที่กล่าวถึงเรื่องสร้างโลก ก็แต่เรื่องที่ถูกเวลานั้นเป็นคำราชาที่ยังยืนยันเป็นจริงจึงยักยาวไปคานนีสัยคนโบราณเมื่อจะเขียนจะพูดการสิ่งไรมันจะพูดเกิน ๆ ไปจนไม่น่าเชื่อ การจริงกับเท็จปะปนกันไป

แต่บัดนี้ก็จะกล่าวถึงช้างซึ่งเรียกว่า ช้างเผือก ๆ ก็จะต้องกล่าวถึงคำราชาที่ไม่น่าเชื่อ เจือปนกันด้วยจริงอยู่บ้าง พอผู้ฟังจะเข้าใจเรื่องตั้งแต่คนคนตลอด จนถึงที่จะกล่าวควดยช้างเผือกและช้างที่มีกระดูกยิ่งกว่าช้างเผือกหรือเสมอชลงเผือกบ้างพอจะเข้าใจเทียบเคียง เป็นเค้าเรื่องให้ทราบคชศาสตร์ที่นี้จะว่าควดยคชลักษณ์ก่อนในคำราชาสร้างโลกนั้นก็กล่าวไว้ว่าพระนารายณ์เสด็จประทับอยู่ในเกษียรสมุทร แล้วกระทำ

อิฐฐานควาย เทวฤทธิ ไหล่อกบัว ๖ ชั้น ในพระอุทรมีกลิบ 8 กลีบ ปีเตอร์ 173 เกสร
แล้วจึงนำดอกไม้บัวนั้นไปถวายพระอิศวร ส่วนหนึ่ง 8 กลีบ 24 เกสร ในแก่พระพรหม
ส่วนหนึ่ง 8 เกสร ในพระนารายณ์ ส่วนหนึ่ง 133 เกสร ในแก่พระเพลิง พระเป็น
เจ้าทั้ง 4 จึงก่อสร้างเป็นช่าง 4 ตระกูล และพระพรหมนั้นได้สร้างช่าง 10 หมู่
และช่างอิฐฤทธิและช่างตระกูลต่าง ๆ พระนารายณ์ก่อสร้าง 8 ช่าง พระเพลิงได้
สร้างซึ่งมีลักษณะ 49 ช่าง ช่างโสม 80 จำพวก และช่างซึ่งพระเป็นเจ้าทั้ง 4 ของ
สร้างนั้น ว่าโดยช่างปรกติเขาแบ่งเป็นชาติเหมือนอย่างเช่นชาติคณในฝั่งอินเดีย
ซึ่งแบ่งกันว่าเป็นชาติกษัตริย์ ชาติพราหมณ์และชาติอื่น ๆ เป็นอันมากนั้น ก็แลช่างทั้ง
4 ตระกูลนั้นก็แบ่งเป็นชาติเหมือนกัน จึงเห็นได้ว่าคำรามมาจากอินเดีย คือ ช่างที่พระ
อิศวรสร้างนั้นเป็นชนกษัตริย์หรือชัตติยะ เรียกว่า อิศวรพงศ์ ช่างซึ่งพระพรหมสร้าง
นั้นเป็นชาติพราหมณ์ เรียกว่าพรหมพงศ์ ช่างซึ่งพระนารายณ์สร้างเป็นชาติแพศย์หรือ
เวศ เรียกว่า วิศณพงศ์ ช่างซึ่งพระเพลิงสร้างเป็นชาติสตรีหรือสตะ เรียกว่าอคนี
พงศ์ ข้อคังนี้มีทั่วไปทั้งช่างตระกูลและช่างกรรมคา ก็แต่ลักษณะของช่างกรรมคา คือ
ช่างคำปรกตินั้นมีที่สัง เกศที่เจาะในร่วา เป็นชาติไทย พงศ์ไทย ตามตำรากล่าว

ถ้าอิศวรพงศ์มีลักษณะเนื้อค้ำสนิทเนื้อละเอียดเกลี้ยง งาทั้ง 2 ใหญ่ขึ้น
เสมอกัน เท้าใหญ่ น้ำเตากลม โขมคสูง งวงเรียวเป็นคั่นเป็นปลาย คอกกลม เมื่อ
เกินนั้นย่นคอ หลังเป็นคั่นขน หายเป็นสกร ขนคทองตามงวงหลัง หนาสูงกว่าท่าย ออก
ใหญ่ เท้าหน้าทั้ง 2 ชั้น ขนมีเสมอไมพรอง หูใหญ่ ขอมวงยาวขวางขวางระบายหูอ่อน
นุ่ม มีขนมากกว่าช่างชาย หนาใหญ่

ชาติพรหมพงศ์นั้น มีลักษณะเนื้ออ่อนขนอ่อนละเอียดขึ้นขุมละ 2 เส้น
น้ำเตาแปด คิ้วสูง โขมคสูง มีกระชงที่คิ้วมาก หายค้ำกว่าหนา ขนหลังขนหูขนปาก
ขนคยาว ออกใหญ่ งาสีเหลือง งวงเรียวรีค เป็นจันเป็นปลายและสั้น

ชาติวิศณพงศ์นั้น ผิวเนื้อหนาขนหนาเกรียน ออก คางคอก เท้าทั้งสี่ใหญ่
หางยาว งวงยาว หนาใหญ่ มีกระแวงเสมอกัน ลูกจิกใหญ่ขุมมีว หลังราบ

อคนีพงศ์นั้น ผิวกระด้าง ขนที่หยาบ ตะเกี่ยมหูหางหางเขิน หนากระ
แวง ปานแวง ท่างวงแวง ผิวเนื้อหนนไม่ค้ำสนิท

ข้างทั้ง 4 ตระกูลนี้จะต่อไปข้างหลัง

บัดนี้จะกล่าวถึงที่มาของข้างเผือก เผือกเอก โท ศรี และข้างเอราวัณ
ศิริเมฆกอน ในตำราสร้างโลกมีว่า ในไตรคาบศหรือเศคาบศ พระเป็นเจ้ามาประชุม
พร้อมกัน พระอิศวรมีเทวโองการให้พระเพลิงทำเทวฤทธิเกิดเป็นเปลวเพลิงออกจาก
ของกรรมทั้ง 2 และกลางเปลวเพลิงนั้นมีเทวมารองค์หนึ่ง มีพระพักตร์เป็นหน้าข้าง
มีกร 2 กร กรขวาทรงตรีศูร กรซ้ายทรงคอกบัว ทรงสังวาลยขนาด ซึ่งชานมณฑลพระ
เป็นเจ้าจึงให้นามว่า พิษเฉวร กรรมเบื้องซ้ายเกิดเทวมารองค์หนึ่ง พระพักตร์เป็น
ข้าง 3 พักตร์ มีพระกร 6 พระกร ๆ หนึ่งเกิดเป็นข้างเผือกผู้มีเศียร 33 เศียร 4
บาท ชื่อเอราวัณ กรหนึ่งเป็นข้างเผือกผู้มีเศียร 3 เศียร 4 บาท ชื่อศิริเมฆทะเลไตร
คาบศ 2 ข้างนี้เป็นพาหนะของพระอินทร์ (แต่ไม่ใช่พระอิศวร) อีก 2 กรนั้นเกิดข้าง
นี้ข้างละ 3 ข้างเป็นข้างเผือก เอก โท ศรี แลข้างนี้ของพระหัตถ์ขวาหลายนั้นอยู่
ข้างพระหัตถ์ขวา พระเป็นเจ้าประสาธไว้สำหรับให้เป็นพาหนะของกษัตริย์ อภิเษกกับ
นารามารมีในแดนดิน อีก 2 กรนั้นเกิดเป็นสังข์ทักษิณาวัตรคอยเบื้องขวา สังข์คอขวาวัว
อยู่เบื้องซ้าย และเทวบุตรองค์นี้ยืนอยู่เหนือกระพวงข้าง 7 เศียร พระเป็นเจ้าจึงให้
นามว่า โกลุจนาเนศวร ศิวบุตร ตระกูลข้างเผือกเอก โท ศรี จึงได้เกิดแก่นั้นสืบมา
เพราะพระเพลิงเป็นเชื้อทำเทวฤทธิให้เกิดโกลุจนาเนศวร เทวบุตร ซึ่งเป็นเชื้อของข้าง
เผือกชั้น ข้างเผือกที่เกิดคือ ๆ มาจึงโค่นับ เขาเป็นชาติอันหนึ่งรวมเกล้าใหม่อันหนึ่งศ
เป็น 51 ตระกูล หมอข้างทั้งหลายจึงโค่นับเขา พระศิวบุตรพิชเนศวรและโกลุจนา
เนศวร ศิวบุตรสืบมา

อนึ่ง ในเรื่องสร้างโลกว่า พระอิศวรเป็นเจ้าให้บังเกิดพระกุมารองค์
1 จากอหฺรประเทศ (คือทอง) มีพระพักตร์ 6 พระพักตร์ มีพระกร 12 พระกร ให้
นามว่าพระขันธกุมาร เทวโอรส มีนกกยงเป็นพาหนะในขณะนั้นนางฟ้าคนหนึ่งจุติมาเป็น
ข้างน้ำชื่อ สรพังคี เป็นใหญ่กว่าหมมมนุษย์ทั้งหลายแล้ว เทียว เบียดเบียนให้สัตว์ทั้งปวง
โกลุจนาเนศวรพระอิศวรจะให้พระขันธกุมารไปปราบเสีย แต่จะไล่กันก็เสียก่อน
จึงให้ประชุมพระเป็นเจ้าทั้ง 3 และเพยกามาพร้อมกัน แต่พระนารายณ์ยังหาบรรทม
คืนไม่ พระอิศวรจึงใช้ให้พระอินทร์นำพิชัยยุทธมหาสังข์ไปเข้าปลุกบรรทมพระนารายณ์

ยังมีบรรทมอยู่ พอดีพระโอรสออกมาว่า "อายุลูกหัวนายจะนอนในสบายก็ไม่ได้"
ครั้นพระ เป็นเจามาพร้อมกันเสียดพระชันษกमारหายไป พระอิศวรจึงใช้ให้เวศกรรม
ลงมาคัดเอาศรัณูข้างขึ้นไปคือเสียดพระชันษกमार แล้วจึงให้เปลี่ยนนามว่า มหาวิช
เนศวร แล้วให้ไปปราบอสุรพิงค์ ๆ คอสูไม่โคหนีกำลังไปในแม่น้ำยมนา พระมหาวิช
เนศวรทำอุทธรณ์นำยมนาแห่ง เห็นตัวอสุรพิงค์ จึงอดคองา เบื้องชายขวางไปถูกอสุร
พิงค์ตาย พระเป็นเจ้าทั้ง 3 จึงอวยพรมหาวิชเนศวร เสียดพระชันษจะเป็นมงคล
อวยแล้วอย่าให้เปลี่ยนเสียเลย สมณราชวงศ์โคมีงาข้างขวางเดียว เหมือนมหาวิชเนศ
นี้แล้ว ก็สมมติว่า เหมือนมหาวิชเนศ หมอโคตลงโคมีงาหัวขวางโครอยหนึ่งจึงให้เป็น
หมอเขา ๆ นั้นหาพิชโยศกรรมทุกอย่าง หมอข้างนับถือมาก เป็นคนเรื่องของชาว
มหาวิชเนศกล่าวไว้ จะโคพบชื่อข้างนี้ชื่อไปข้างหน้าหนึ่งสี่อัน

บัดนี้จะโคกล่าวถึงข้างซึ่งเกิดแตกกรุณกรของโกญจนาเนศวร ซึ่งเป็น
พาหนะของพระอินทร์ ข้างหนึ่งนั้นที่เรียกว่า เอรวัฒน์ สีขาว มีเสียด 33 เสียด ที่
ในตำราสร้างโลกว่าแต่เพียง เท่านั้นแต่มีหนึ่งสี่อัน ๆ มีรามเกียรติ์เป็นคน ยังพบค
ต่อไปถึงเรื่องนี่ย่อยาวจนหน้าตัวรอกไม่คองการที่จะกล่าวที่ แต่จะว่าไวพอฟังเล่น เป็น
ประหลาด ๆ ว่าข้าง 33 เสียดนั้น มีขบกรสำหรับพระอินทร์นั่งทุก ๆ เสียด ๆ หนึ่ง
มี 7 งา ๆ หนึ่งมีสระอยู่โงงา 7 สระ ๆ หนึ่งมีกอบัว 7 กอ ๆ หนึ่งมีพอกบัว 7
ดอก ๆ หนึ่งมี 7 กลีบ ๆ หนึ่งมีนางฟ้าอายุ 7 คน กิ่งนี้ ก็แลที่นับ ๆ กันอย่างนี้เขา
มาทำเป็นโจทย เลขสองในเด็ก ๆ คนกว่าจะเป็นนางฟ้าเขาไร เป็นบัวก็คอก เป็นกอ
บัวก็คอก เป็นสระก็สระ หรือที่คอกนั้นจะฝันเห็นเลยไปตามโจทย เลขก็ไม่ไร อีกข้างหนึ่ง
นั้นก็เรียกว่า ศรีเมษคละไตรภายคสตัว เหมือนสคอกกลา มีเสียด 3 เสียดก็ซึ่งตราโค
ราชคสำหรับแสนคนสยามซึ่งโคไรสยามชานานเป็นวงโงง 3 เสียด นั้นจะหมายเอา
ข้างศรีเมษหรือ ๆ จะหมายเอาว่าเป็นสังเขป ข้างเอราวัณลคเสีย 30 ส่วน ส่า
เนียงที่คอกไม่เหมือนคอกบางที่ก็มีเจ้าแยกกันไปบาง เมื่อสยามกลาง เมื่อ โค รวมกัน
เขาเป็นข้าง 3 เสียด ถ้าจะคอกอย่างนี้เห็นจะโค

คนทีต่อไปจะกล่าวขาง 4 ทรุกล คือ พรหมพงศ์ อิศวรพงศ์ วิศณพงศ์
อคนิพงศ์ คอไป แต่ข้าง 10 หนึ่ง พรหมสร้างนั้นมีในเรื่องสร้างว่า พระอิศวรสาม

นางมเหษณ์ภาสาลีในกรุงยูนีในกำ ชื่อว่า เทวสินทรมรรพ นางจึงไปกินภาคย์ลา
วงศ์ พระพรหมจึงในนางอุภาสมีบุตรเป็นชาย 10 หมู ก้อย หมูที่ 1 ชื่อว่า ฉัตรหัตถ์
สีผิวเหมือนสีเงิน นางขาวเหมือนสีเงินยวง นาง สีเทา สันหลัง แดง งาเป็นขาง
สำหรับพระเจ้าจักรพรรดิ ถกเวลาจะทรงไปรอบจักรวาล ออกจากพระราชวังแต่เวลา
พลบค่ำ ขอพระอาทิตย์ขึ้นก็กลับมาถึงวัง

หมูที่ 2 เรียกว่า อุโบสถ สีเหมือนสีทอง ขรมจักรทางออกจากวังแต่
เข้าไปรอบจักรวาล พอเที่ยงกลับมาถึงวัง

หมูที่ 3 นิสีเหลือง ชื่อว่า เหมหัตถ์

หมูที่ 4 สีเหมือนคอกอัญชันม่วง ง่างอนขึ้นขวา ชื่อว่า มณฑลหัตถ์

หมูที่ 5 สีเหมือนไม้กฤษณา มุก มวล และตัวข้างมีกลิ่นหอมคิงกฤษณา

ชื่อว่า คุนหัตถ์

หมูที่ 6 สีเหมือนดาววิลา คือตาแมว ชื่อว่า ปิงคัล

หมูที่ 7 สีเหมือนทองแดงหล่นน้ำใหม่ รูปพรรณสูงใหญ่ ชื่อว่า กวมหัตถ์

หมูที่ 8 สีขาวเผือก ว่าเหมือนหนังไกรลาส ชื่อว่า บัณฑร หรือ นคคินทร

หมูที่ 9 สีเหมือนน้ำใส ชื่อ คิงโคย

หมูที่ 10 สีดำเหมือนปึกกา ชื่อ กาลวณะหัตถ์

ข้างทั้ง 8 หมูข้างหลังนี้ คาและเล็บเหมือนสีตัว ขาง 10 หมูนี้มีกำ
ลึงเรียวแรงนัก ถ้าจะเทียบกำลึงข้างทั้ง 10 หมูนี้ 8 หมูข้างหลังตั้งแต่เหมหัตถ์ถึง
กาลวณะหัตถ์ ถ้าจะเทียบกำลึงเทา ๆ กัน และจะช้อากำลึงข้างทั้งนี้ประสมกันเข้า 10
ข้าง จึงจะเท่ากับข้างอุโบสถข้างหนึ่งก็แล้วข้างอุโบสถนั้นจะเอากำลึงข้าง 10 ขาง
ประสมกันเข้าอีก จึงจะโคตกับกำลึงข้างฉัตรหัตถ์ข้างหนึ่ง และข้างทั้ง 10 หมูนี้เป็น
พรหมพงศ์ซึ่งสืบ

และยังมีข้างอีก 8 จำพวก เรียกว่า อภุทธิศ สำหรับบ้านเมืองทั้งปวง

หมูที่ 1 มีลักษณะ 15 ประการ 1. สีตัวเหมือนสีเมฆเมื่อคลุมฝน 2. เทา
ทั้งสี่กลมคิงคิงฉัตร 3. เล็บเสมอ 4. หน้าสูง 5. หายกำอวยางสิงห์ 6. ตัวใหญ่กว่าข้าง
ทั้งปวง 7. คาใหญ่คิงคาวประกายพฤษภ 8. งายขาวขึ้นขวา 9. วงงคิงคาวภาค 10. หลัง

ราวคังคังซุน 11 ปลายหูปรบหน้าถึงกัน 12 ปรบหลังถึงกัน 13 โขมคทั้งสองสูง 14
เสียงคุงเสียงสังข์ 15 หางบังคลอง ชื่อว่า โอรापท

หน้ที่ 2 มีลักษณะ 6 ประการ 1 สีกายคังคอกบัวขาว 2 ง่าใหญ่ 3 งา
ขาวเหมือนสีสังข์ 4 เล็บสีเหลืองเหมือนสีทอง 5 หอมเหมือนกลิ่นสัตคบบงกช 6 หอง
มัวคังคราบฝนคร่า ชื่อว่า บุณฑริก

หน้ที่ 3 มีลักษณะ 5 ประการ 1 สีตัวคังโลหิต 2 ง่าใหญ่ 3 คอกกลม
4 เสียงเหมือนเสียงแตรแตรน ชื่อ พราหมณโลหิต

หน้ที่ 4 มีลักษณะ 5 ประการ 1 สีคังคอกกระมุตหรือมัวสายคาง 2 ตัว
สงยาวกลม 3 หอน 4 เสียงเหมือนเสียงแตรงอน 5 งางอนข้างขวาเหมือนพระ
จันทรวันขึ้น 3 ค่ำ ชื่อ กระมุต

หน้ที่ 5 มีลักษณะ 4 ประการ คือ 1 คอใหญ่ 2 ง่าใหญ่ตรง 3 เสียง
คังลมพคในปดองไม้ไผ่ 4 สีตัวเหมือนคอกอัญชันม่วง ชื่อว่า อัญชัน

หน้ที่ 6 มีลักษณะ 7 ประการ 1 สีคังหมากสุก 2 นิ้วเนื้อละเอียด 3
มีกระหน่า 4 ตัวใหญ่งาม 5 งางอน 6 งาข้างขวาสูงกว่าซ้าย 7 เสียงคังเมฆ
ชื่อ บษปัทนค

หน้ที่ 7 มีลักษณะ 7 ประการ 1 สีคังทองแก่ 2 ทรงสันฐานคังใส่เสื้อ
3 เทาทั้งสี่สีคังทองออน 4 ตัวกลม 5 หน้าใหญ่ 6 งายาวเล็ก 7 เสียงคังเสียงนก
กะเรียน ชื่อ เสาวโภม

หน้ที่ 8 มีลักษณะ 9 ประการ 1 สีเนื้อคังสีเมฆเมื่อค้ำ 2 ขนคังขนค
ทอง 3 งาชื่อ 4 งาสีขาวบริสุทธิ์คังน้ำขาว 5 เนื้อที่ออนสีเหมือนมัวสายคาง 7
อติโกสออน 8 เคามันออน 9 เสียงรองเหมือนเสียงฟ้า ชื่อ สุประคิษฐ

ข้างคัง 8 หน้นี้เป็นอัญฐิตคของพรหมสร้างเป็น พรหมพงศ์ ทั้งสิ้น ซึ่ง
เรียกว่าอัญฐิตคนั้น คือ ขางแปกคิต แต่แปกคิตนั้นจะเป็นแปกคิตของ เขาพระสุเมรุคือ
โอรापทคิตบูรพา บุณฑริกคิตอากเนย์ พราหมณโลหิตคิตคัทภินณ กระมุตคิตนรคิ อัญชัน
คิตปราจิม บษปัทนคิตคพายัพ เสาวโภมคิตคอร สุประคิษฐคิตคิสอน เป็น 8 คิตคังนี้
ต่อไปนี้จะวาควอัญฐค ซึ่ง พระนารายณ ฉเป็นเจ้าสร้างบัน

หมื่น 1 มีลักษณะ 4 ประการ 1 สีคังสีทอง 2 งาเล็กเท่ากัน 3 เวลา
เขาเสียงคังเสียงเสื่อ 4 เวลาเย็นเสียงคังเสียงโก ชื่อ สังขตันต์

หมื่น 2 สีทองแดง เกา ชื่อ ความทนต์สินทร

หมื่น 3 มีลักษณะหยาบ โอบขงหนาประกบกัน ชื่อ ขมลบ

หมื่น 4 เหมือนกับหมื่น 3 แตกคล้ายมาปรบึงกันข้างหลัง ชื่อ ลมขม

หมื่น 5 มีลักษณะงาขาวงอน รุปงาม เรียกว่า พลดระดากก็เรียก ทวีรก

ก็เรียก

หมื่น 6 มีลักษณะเล็กรับ 20 สีเล็บบเหมือนหนึ่งแก้วรูปงาม ชื่อ ครบ

กระจอก

หมื่น 7 มีลักษณะงาขาวเหมือนสีสังข์ ตัวกำบรัดทึบ ชื่อ สังขตันต์

หมื่น 8 ทางเหมือนทางโค งาขม เสียงเหมือนเสียงโคป้า สีเหลือง
ชื่อ โคบุตร ถ้าโตไว้กันโทะกัณฑ์ทั้งปวงเจริญศรี ซางทั้ง 8 ซึ่งว่ามานี้เป็น วิเศษ
ทั้งสี่ ในตำราว่าอยู่ในระหว่างทิศของ เขาพระสุเมร

ต่อไปนี้จะว่าด้วยอัญมณีราชาร ซึ่งพระอิศวร เป็นเจ้าสร้าง

หมื่น 1 มีลักษณะ งาขาวโอบวงรอบ งาขายสั้นเห็นอยู่หน่อหนึ่ง ชื่อว่า

ออมจักรพาล

หมื่น 2 งาฝ่ายซ้ายโอบมารอบวง มาชกปลายตรงปากขวา งาฝ่ายขวา
ออมเดี่ยวทับงาฝ่ายซ้าย ไปชกปลายตรงปากซ้าย มีกำลังมากชื่อ กัณฑ์ศักดิ์ ซนข้างดี
มีอำนาจมาก

หมื่น 3 มีลักษณะงาเคี้ยวออกแต่เพดาน บกวงพาดไปข้างขวา งาอยู่
ข้างซ้าย ยกวงพาดมาอยู่ข้างซ้าย งาอยู่ข้างขวา กำลังมากข้างอื่น ๆ ฟันหนึ่งจึงจะ
แรงเท่าซางนี้ ชื่อว่า เอกตันต์ พระนารายณ์ให้เป็นพาหนะของพระอินทร์ แล้วมอบให้
เทพยดา ชื่อ เทพยคชนาท ให้เอาไปรักษาไว้เสียในป่าไถลมนุญย์ เอาไปแตกรังใคร
กายค จะมีกลาวค่อไปข้างหนา

หมื่น 4 มีลักษณะสีตัวดำ งาดำ เล็บดำ ครกดำ หัวสรรพางค์ ชื่อว่า
กาฬกะหัตถ์ เรียกว่า กาฬหัตถ์ศักดิ์ ก็มีบ้าง

หนุมที่ 5 มีลักษณะงาข้างละคู่เป็น 4 งา โขมคสูงทั้ง 2 ข้าง ชื่อ จุกฺร
สก มีอำนาจในการศึก

หนุมที่ 6 งาไขว้กันแตกงา ปลายกลีบขวามาอยู่ซ้าย ซ้ายมาอยู่ขวาแรง
มากนัก ชื่อ ทันตราพาน หรือ โรมันค ก็เรียก ในตำราว่าดาเงาแผ่นดินองค์โคตร
ปราบศัตรู ชาติก็จะพ่ายแพ้เป็นแพ และกันสรรพขุญโรโคทุกประการ

หนุมที่ 7 มีลักษณะเท้านาสสูง หายคำ เทาเรียว รูปร่างคล้ายเหมือนหนึ่ง
ราชสีห์ เค้นเร็ว ชื่อ สีหขงค

หนุมที่ 8 มีลักษณะปลายงาแฉง เหมือนข้อมควัง ชื่อว่า จุมปราสาช ข้าง
ทั้ง 8 หนุมนี้ เป็นอิศวรพงศ์

คอบนี้ พระเพลิงสร้าง เป็น 42 ตระกูล

หนุมที่ 1 ลักษณะงามเคินเขิงวง ชื่อ ประพัทธจักรพาด

หนุมที่ 2 ออใหญ่แรงมาก ชื่อ อุทรกมภ

หนุมที่ 3 ปลายงากับงาซ้ายพอกกันชื่อ รัตนกมพล ถาคลองข้างโพยพัน
ตัว คลองของรัตนกมพลตัวหนึ่ง ก็บ้ายักจัญไรหาย ถาเลียงข้างโพยพันหนึ่ง เลียงรัตน
กมพลตัวเคียวคุมโพยโค ถาผู้โคชก็สิ้นมงคล หรือถาหากว่าข้างอย่างนี้มาประสมโคลง
ก็เป็นที่

หนุมที่ 4 ข้างเผือกเอก สีขาว ชนขาว เล็บขาว หางขาว อัญโทสขาว
สีตัวขาวคั้งนี้ เรียกว่า เศวตพระพร สำหรับเป็นราชพาชนะของพระเจ้าแผ่นดิน

หนุมที่ 5 เผือกโท สีบัวโรย นิวตัว อัญโทส ขน เล็บขาว เจือแฉง ถา
ขาวบริสุทธิ์ ชื่อ ประทุมหนัก ปราบศึกแข็งแรง

หนุมที่ 6 เผือกศรี สีตัวเป็นสีคองตาลแดง ขน เล็บ หาง อัญโทส สด
ลงมาคามสี คางาว ชื่อ เศวตคชราช

หนุมที่ 7 เนียมเอก มีลักษณะกายสั้นพร้อม งายื่นออกมาเสมอพรายปาก
เหมือนจาวมะพร้าว ประมาณ 2 นิ้วเศษ มีกำลังมากนัก

หนุมที่ 8 ข้างเนียมโท รูปสั้นพร้อมทั้งตัว งายื่นออกมาเสมอพรายปากประมาณ
5 นิ้ว เหมือนรูปไข่ ชื่อ ประทุมหนัก ในตำราเขาสรร เสริมไว้ว่า ถาเงาแผ่นดินทรง

ก เชียงไวเ

นมที่ 9 ข้างเนียบศรี รมสั้นทั้งตัว งายาวพ่นทรายปาก ๕ นิ้ว รู
เหมือนปลีกล้วย ชื่อ ประหมพันคมฉจักร

นมที่ 10 มีลักษณะ ๑ อย่าง ดังพ่นคือ เทา 4 งวง 1 หาง 1 งา
2 อัดทโกส 1 ยาวตกถึงพื้น ชื่อ นพสมรณ

นมที่ 11 มีงาแค ข้างชาย ขางเคี้ยว เบื้องขวาบอก คาขาว เล็บขาว
ชื่อ พิศเนศวรมหาพินาย มีอานภาพมาก ควรจะอยู่ไกลพระที่นั่งของพระเจ้าแผ่นดิน
เวลาเขาทอกพระเนตรเจริญพระชนมายุ ควรเป็นพระคชลขจร คงเสาศักดิ์มีชัยชนะ

นมที่ 12 มีลักษณะสี่ตัว เหลือง งาเหมือนสี่สังข์ ชื่อ บัคหัสสินทร

นมที่ 13 มีงาข้างขวา ขางเคี้ยว งาข้างซ้ายบอก คาขาว เล็บขาว
ลักษณะและควิว เศษ เหมือนอย่างมหาพินาย ชื่อ เทพามหาชคเนศ มหาไพทรย์

นมที่ 14 สี่ตัว เป็นข้างปรกติ แดงค่าทั้ง 2 ขาง ชื่อ นิลทันต์

นมที่ 15 มีลักษณะนัยนาคาค่า ชื่อ นิลจักษ

นมที่ 16 มีลักษณะงาเหลืองทั้ง 2 ขาง ชื่อ เหมทันต์

นมที่ 17 เล็บค่าทั้ง 4 เทา ชื่อ นิลมันซ์

นมที่ 18 มีลักษณะตาเหลืองทั้ง 2 ขาง ชื่อ เหมจักษ

นมที่ 19 มีลักษณะเล็บเหลืองทั้ง 4 เทา ชื่อ เหมมันซ์

นมที่ 20 มีลักษณะตาแดง ชื่อ วิคจักษ

นมที่ 21 มีลักษณะเล็บขาวทั้ง 4 เทา เหมือนสี่มุกอาหาร ชื่อ วิคมันซ์

นมที่ 22 เล็บ 4 เทาแดง ชื่อ วิคมันซ์

นมที่ 23 สี่ตัวขาวเหมือนสี่สังข์ ชื่อ เศวทพัทร

นมที่ 24 คาขาววิสุทธิ ชื่อ เศวทจักษ

นมที่ 25 เล็บขาวทั้ง 4 เทาเหมือนสี่สังข์ ชื่อ เศวทมันซ์

นมที่ 26 มีสี่ขี้ยว เหมือนหนึ่ง เขาคิริเมฆหรือผลหาวคิบ ชื่อ เทพคิริ

นมที่ 27 สี่เหมือนคอกสามหา ชื่อ ลีลानीโรช

นมที่ 28 สี่เหมือนหนึ่งสี่ภูเขาขาว เวือหรือขาว เหมือนสี่เทา ชื่อ จันทคิริ

หมื่น 29 สีตัวเหมือนปากนกแขกเต้า ปากฉางงอนขึ้นเหมือนนกแขกเต้า

ชื่อ สุวโรจ

หมื่น 30 ตัวพื้นขาวเหมือนขางเผือกถ่านดำเหมือนไผ่เสื่อเกราะ ชื่อ

คำพวงศดนิม ควรเป็นขางสำหรับพระนคร

หมื่น 31 พื้นตัวขาว ตาขาว เล็บขาว ขนขาว กระจกาคาไปทั้งตัว

ชื่อ สมพวงศดนิม

หมื่น 32 รปร่างม ไซมคสง ชื่อ กมปราสาท

หมื่น 33 มีลักษณะขากลมทั้ง 4 สีเหมือนผักบัวใหญ่ ชื่อ จตุรกกม

หมื่น 34 รปร่างสีเหมือนขางตามธรรมชาติ นุ่มมีขนยาวยาวหอย

เหมือนคอกหญ้าหอย ชื่อ ขลุประเจียค

หมื่น 35 งาทั้งสองงอนขึ้นพอยปลายจรดกัน ชื่อ พาดจักร

หมื่น 36 ขางเหมือนปรกติ แต่มกกขมหนึ่งมี 2 เส้น ชื่อ พิฆาเนศร

หมื่น 37 ชื่อ มขสโรสาร ถ้าเสียงกึ่งฟารอง ชื่อ เมฆ ถ้าเสียงกึ่งนก

กระเรียนรอง ชื่อ โกญจศัพท์ ถ้าเสียงเหมือนเสียงสังข์ ชื่อ สรสังข์ ถ้าเสียงรอง

เหมือนกลอง ชื่อ ศัพท์เกว

หมื่น 38 มีขนาดสูง 7 ศอก โอบรอบ 10 ศอก ผิวละเอียดโดยเดือน

มันตกลีเขียว ชื่อ ภัทร

หมื่น 39 มีลักษณะตัวและงานคง สูง 6 ศอก ออกใหญ่ตัวยาว 8 ศอก

ใหญ่ 9 ศอก รวาคอราบ ผมหงา หองใหญ่ ขนยาว ตาเหมือนนาราชสีห์ มันตกลีเขียว

ชื่อ มิก หรือ มฤก

หมื่น 40 มีลักษณะตัวใหญ่ใหญ่ คางสั้นหางเขิน งาสีเหลืองเหมือนทอง

ศรีษะใหญ่ สีตัวเหมือนกะเทมา สูง 5 ศอก ยาว 7 ศอก ใหญ่ 8 ศอก ชื่อ สังคิน

หมื่น 41 มีลักษณะท่ายใหญ่ เป็นตระกูลวานร ชื่อ กฤษเวศร

หมื่น 42 มีเล็บรอบเท้า เมื่อเวลาขึ้นเป็นปรกติเห็นเป็นตามธรรมชาติ

ชื่อ พฤตสาร ก็เรียก รอบจักรวาล ก็เรียก รวมทั้ง 42 ขางนี้เป็นอันคณิพงศ์ ทั้งสิ้น

ยังมี อำนวยพงศ์ คือ ขางตระกูลคอกขางตระกูลประสมกัน มีลูกแปลก

ออกไป นับเป็นตระกูลขึ้นอีก 14 ตระกูล

หมู่ที่ 1 โอราพท ประสมกับข้างพัง ชื่อ อุกัณณา นัยหนึ่งว่า อัมพม สีเหมือนหมอกมัว มีอำนาจรูปคล้ายโอราพท ทวีสีเหมือนสีเมฆ สีงา เล็บขาว หางยาว ชื่อ เมฆ

หมู่ที่ 2 ข้างบนทริกประสมกับกบิลา นัยหนึ่งว่า พันลึงคะ สีเขียว เหลือง เจือกัน มีลูกสีเหลืองเหมือนโค งาใหญ่ โขมคางาม ตัวแดง ผิวหนังละเอียด เล็บสี สวทณฺปน ชื่อ อำนาจสุประคิษุ

หมู่ที่ 3 ข้างพรานหมลโลหิตประสมด้วยปิคลา สีเหลือง มีลูกอำนาจ 2 ตระกูล ข้างหนึ่งตัวกลม สีคอกสามหา ชื่อ นิลกะ

หมู่ที่ 4 อีกตัวหนึ่ง ตัวดำรูปกลม สีแดงเหมือนโลหิต ชื่อ บิสล็กส์

หมู่ที่ 5 กระทบประสมกับพัง ชื่อ ปิงคลา นัยหนึ่งว่า อะนุประระกะมา ผิวกายแดงอ่อนละเอียด มีอำนาจ 5 ตัวหนึ่ง สีเหมือนสัตว์คชบุษย์หลังราบ ชื่อ มหาปัทมะ

หมู่ที่ 6 สีตัวเหมือนกานสัตว์คชบุษย์ ตัวยาว ชื่อ อบลมาลี

หมู่ที่ 7 อีกข้างหนึ่ง สีสว่าง ตัวยาว ชื่อ จบสระ (หรือจบกระ)

หมู่ที่ 8 อีกตัวหนึ่ง พื้นตัวดำกระขาวทั้งตัว (ชื่อไม่ปรากฏ)

หมู่ที่ 9 อีกตัวหนึ่ง สีเป็นสีนิล คาขาว เล็บขาว ชื่อ นิล

หมู่ที่ 10 อยู่ขึ้นประสมกับพัง ชื่อ อัญชานวดี สีทองแดง นัยหนึ่งว่า คาม พวรวณ มีบุตรอำนาจ มีลักษณะศรีษะใหญ่ หูใหญ่ ตัวเหมือนสีเมฆ ชื่อ ประระมาดี

หมู่ที่ 11 บุษปัทนคประสมกับข้างพัง ชื่อ คามพทธี สีทองแดง นัยหนึ่งว่า ศกัทนค กายขนายเล็บ ขนขาว มีอำนาจ 2 ข้าง ๆ หนึ่งมีลักษณะตัวสีขาว งา สีเหลืองเหมือนทอง หน้าและปากยาว คาเล็ก ชื่อ พสานิต

หมู่ที่ 12 อีกข้างหนึ่ง งาเหลือง หน้าเต็ม ปากยาว คาเล็ก ตัวขาว ชื่อว่า สาหะ

หมู่ที่ 13 เสาวโคมประสมกับพัง ชื่อ สังขพัง สีตัวขาว นัยหนึ่งว่า สิงค นนค สีเขียวแก่ มีอำนาจ รูปตัวกลม สีตัวแดงเหมือนบัวหลวง หน้าใหญ่กว้าง ชื่อ บุษปัทนค

หน้าที่ 14 สุนทรภีรูปประสมกับหงอนประมา สีคังเมล็ดข้าว นัยหนึ่งว่า
อัญชนวที สีคอกอัญชัน มีอานวยข้างหนึ่ง ลักษณะคอกกลมมีหนุ่ ทางยาว ปากยาว ลักษณะ
งาม สีเขียวทั้งตัว ชื่อ สปรักอิฐ

ข้างหนึ่ง 14 ตระกูลนี้ เป็นลูกของข้างอัญฤทศประสมกัน จึงโคชื่อวา
อานวยพงศ์

รวมเป็นข้าง 10 หมู 10 ข้าง พรหมพงศ์ 8 วิศนพงศ์ 8 ข้างอิศวร
พงศ์ 8 ข้าง อิศนพงศ์ 42 ข้าง อานวยพงศ์ 14 ข้าง รวมเป็น 90 ข้าง และใน
ตำราว่าพระเป็นเจ้าให้เกิดข้าง 7 สี เหลือง ขาว แดง เขียว ดำ ต่าง ๆ ให้ทั้ง
พิจารณาลักษณะข้าง 10 ประการ คือ ขน 1 หาง 1 จักหู 1 เล็บ 1 อณฑโกศ 1
ช่องแมงพู่ 1 ชุมขน 1 เพศาน 1 สันบงา 1 ข้างในไรเล็บ 1 ถาดอกกับสีการยเป็น
ศกลักษณะไซโค

ก็แลข้างซึ่งวามาทั้ง 90 ตระกูลนี้ เป็นศกลักษณะตระกูล คือ มีลักษณะ
งามต่าง ๆ กัน ย่อมจะมีกำลัง เรียวแรงสามารถดิคักขางสามัญทั้งปวง และบางข้าง
ก็นับถือกันว่าให้เกิดสวัสดิคิมงคล คุมโทษภัยจัญไรต่าง ๆ และให้เกิดสวัสดิคิมงคลเจริญ
สุขโคตามตำราเขาวาข้างทั้ง 4 ตระกูลนี้ ถ้าเป็นศกลักษณะไม่เป็นข้างโทษ ในตำรา
สรรเสริญว่าให้คุดต่าง ๆ คือ อิศวรพงศ์นั้นให้เจริญทวีพัยและมีอำนาจ พรหมพงศ์นั้น
ให้เจริญอายุและวิชา วิศนพงศ์นั้นให้ศคิครพวยแพ และนำฝนผลาหารชัญญาหารบริบูรณ์
อิศนพงศ์นั้นให้เจริญมัจฉมังสหาร และระงับศึกอบาหวทั้งปวง เพราะฉะนั้นซึ่ง
ตำราจึงเจาะแสวงหาข้างอย่าง เช่นที่ว่ามาแล้วนี้คตตระกูลโคตระกูลหนึ่ง โดยประสงค์
ที่จะอยากโคเห็นข้างที่มีลักษณะงามและให้เกิดสวัสดิคิมงคล และบางที่ถือกันว่า เมือง
โคมีข้างซึ่งมีตระกูลบางข้างก็โผล คือโฆยานเมืองนั้นมีความเจริญรุ่งเรืองกวย ฝน
ตกคองความคุดไม่แลงท้านาโคบริษฏรณ์ ราษฎรอยู่เย็นเป็นสุข ความชอบนี้ราษฎรยังถือ
กันอบูจนทุกวันนี้

เมื่อแตกอนโบราณมา พระเจ้าแผ่นดินหรือผู้มีอำนาจที่จะคองทำศึกสง
ครามในเวลาที่ยังใช้ชาวขสัน คือ หอกคอบต่าง ๆ ปืนมีไชบางเล็กน้อย เมื่อเวลา
คอรบกันแม่ทัพคองแม่ทัพ หรือพระเจ้าแผ่นดินคองพระเจ้าแผ่นดิน มือถือของอาวุธข้าง

คอสกัน ทวยช้างคชช้างชนกัน ถาซางของใคมีกำลังมากก็ชนซางซางฝ่ายหนึ่ง จึง
ขึ้นควยงาจนแหงนหงาย หรือเบนบายไปจนใคตีที่ระจวงพันควยของาวถึงใคใคยกำลัง
แรง หนึ่งมีซางกำลังมากและมีมือเขมแรงก็ใคชยชนะ เหมือนหนึ่งครั้งสมเด็จพระ
สรรเพ็ชรที่ 2 คือ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินสยาม ตั้งอยู่
ณ กรุงเพททวารวดีศรีอยุธยาโบราณ ไคทำยุทธหัตถีควยพระมหาอุปราชรามัญในจุล
ศักราช 941 ปีตรงกับคริสต์ศักราช 1579 สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าใคที่เจ้าพระ
ยาไชยานุภาพซางพระที่นั่งจักรีซางพลายพัทธกอ ซึ่งเป็นราชพาหนะที่หนึ่งของพระมหา
อุปราชรามัญแหงนหงายเสียที่ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าจวงพันควยพระแสงของาว
ของพระอึงสา เมืองชวาพระมหาอุปราชชาติตลอดมาจนปัจจุบันประเทศชบลงทิว
คคกับคชซาง สมเด็จพระเอกาทศรถราชอนุชาเขาชนซางควยมังจาจะโร ซึ่งเป็นพระ
พี่เลี้ยงของพระมหาอุปราชรามัญ เจ้าพระยาปราบไคจักร์ซึ่งเป็นพระอัครราชรถสมเด็จพระ
พระเอกาทศรถใคที่เอางาคำแบกถนัดพลายพัทธะเนียงซึ่งเป็นพาหนะของมังจาจะโร
เสียที่เบนใหญ่ซางสมเด็จพระเอกาทศรถจวงพันควยพระแสงของาวถกคยมังจาจะโร
ตายบนคชซาง การเป็นคชอย่างมีมาคังนี้ ยกชวาไวพือเป็นสิ่งเขบที่จะใคเห็นวาชาง
ซึ่งมีตระกูลนั้นคองประสงคที่จะใคใคการศึกษาสงคราษอย่างทว่าน เมื่อพระเจ้าแผ่นดิน
องคใคใคศกสถันคระกลซางสำคัญคังในค้ำรานซางใคซางหนึ่งแล้วก็เป็นคชชมนิยม
ยินค วาพระเจ้าแผ่นดินมีบุญบารมีมาก จึงใคซางซึ่งมีตระกูลมาไวเป็นพาหนะคังนี้เป็น
คนเคิมมา คคันภายหลังมาการยุทธหัตถี คือ รบคันบนหลังซางนั้นไม่มีแล้ว ก็ยังถอกัน
อยู่เลยไปวา เป็นที่เกรงชามของศัครและใคเห็นวาบารมีพระเจ้าแผ่นดินมาก เป็นที่
อุณใจของราษฎรและอีกอย่างหนึ่งซางนั้นก็มิลักษณะงามเป็นเห็นวาจะชมเขยควย แต่ราษฎ
รถอกันวามีซางตระกูลบาน เมืองอยู่เย็น เป็นสุข.

เกร็ดความรูปร่างประการที่เกี่ยวข้องข้าง เผือก¹

ผู้เรียบเรียงขอนำเกร็ดความรูปร่างประการที่เกี่ยวข้องกับข้างเผือก
เท่าที่สามารถจะค้นคว้าได้มารวบรวมไว้ เพื่อเป็นการประดับความรู้สำหรับผู้สนใจ
ดังต่อไปนี้

1. การนำข้างเผือกแดง เครื่องคชาภรณ์ออกยืมแทน เป็นประเพณีมา
แต่เดิมว่า หากมีข้างเผือกที่สมโภชขึ้นระวางแล้ว ในงานพระราชพิธีที่สำคัญคือ งาน
พระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาและงานพระราชพิธีฉัตรมงคล หรือในงานพระราช
ทานเลี้ยง เพื่อเป็นเกียรติแก่พระราชอาคันตุกะ หรือผู้ประมุขของต่างประเทศที่
พระที่นั่งจักรีมหาปราสาทแล้ว จะตองนำข้างเผือกแดง เครื่องคชาภรณ์ไปยืมที่แทนแถบ
ข้างคชนทตะวันตก พระที่นั่งศิวาลัยภิรมย์ในพระบรมมหาราชวัง เพื่อประกอบพระเกียรติ
ยศสำหรับในรัชกาลปัจจุบันนี้ หลังจากที่มีพระราชพิธีสมโภชขึ้นระวางแล้ว โคน้ำพระ
เศวตทอกลุย เสด็จพวหนะแดง เครื่องคชาภรณ์ออกยืมแทนในพิธีดังกล่าวทุกครั้ง

2. ข้างเผือกถือว่ามีศักดิ์สูง เทียบชั้นเจ้าฟ้า การอ่านฉันทคุณผู้ตั้งเวย
และชัยไมสมโภชนั้น ถือว่าเป็นของสูงจะมีใครเฉพาะในงานพระราชพิธีที่สำคัญ ๆ เพียง
3 งานเท่านั้น หากนำไปกระทำในงานอื่น ๆ ถือว่า นอกจากจะไม่เป็นศิริมงคลแล้ว
ยังอาจเกิดเสนียดจัญไรแก่ผู้เป็นเจ้าของงานอีกด้วยก็ได้ งานที่จะมีการอ่านฉันทคุณผู้
ตั้งเวยและชัยไมสมโภชโค่นั้น คือ

2.1 การสมโภชพระเศวตฉัตรและเครื่องศิริราชกกุธภัณฑ์ ในงานพระ
ราชพิธีฉัตรมงคล

2.2 การสมโภชในงานพระราชพิธีสมโภชเคื่อนและขึ้นพระอชของสมเด็จพระ
เจ้าลูกยาเธอที่ดำรงพระยศชั้น "เจ้าฟ้า" สำหรับพระเจ้าลูกยาเธอที่ดำรงพระ
ยศชั้นพระองค์เจ้า จะมีการอ่านฉันทคุณผู้ตั้งเวยและชัยไมสมโภชไมได้

2.3 พระราชพิธีสมโภชขึ้นระวางข้างสำคัญ ควบคู่กันในสมัยโบราณ

จึงถือกันว่า ช้างเผือกนั้นมีศักดิ์สูง เทียบชั้นเจ้าฟ้าและท้าวใหญ่ เคยเล่าให้ฟังว่า ในสมัยพุทธเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรพวงศรีชมโภช ยังทรงพระเยาว์อยู่ได้เสด็จไปทอกระเชอพระเศวตจิวราภพรหม และโคกล้อมมาเลาถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยไซ้ค่าแทนช้อช้างว่า ช้างมันทำอย่างโน้น ทำอย่างนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งว่า ไม่ให้เรียกว่า มัน เพราะช้างเผือกนั้นมีศักดิ์สูงกว่าพระองค์เจ้าอรพวงศรีชมโภช

3. สัตว์เลี้ยงไวคอกับช้างเผือก สัตว์ที่จะนำมาเลี้ยงไวคอกับช้างเผือกมี 2 ชนิด คือ ลิงเผือกและกาเผือก เพราะถือกันว่า สัตว์ทั้ง 2 ชนิดนี้เป็นของบุญของช้างเผือก และจะป้องกันสิ่งอวมงคลที่จะมีมาสู่ช้างเผือกได้ เป็นเรื่องที่แปลกประหลาดที่ได้เคยสังเกตกันมาแต่โบราณอย่างหนึ่งคือ ตามีผู้พบลิงเผือกหรือการเผือกเมื่อใดแล้วในระยะเวลาไม่นานนคจากนั้นมักจะมีช้างเผือกมาประคัมพระบุญญาบารมีของพระมหากษัตริย์ทุกครั้ง

4. เครื่องคชาภรณ์ที่พระราชทานแก่ช้างเผือก นอกจากแต่งประคัมช้างสำคัญด้วยเครื่องทองคำกันประคัมพลอย มีปกกระพองคาคศายทองคำประคัมพลอย หอยหนาช้าง หอยพู่จามรืทองคำและคลุมผ้าปกหลังปักทองแล้ว สมัยโบราณจะพระราชทานทองคำกอนผูกคอกด้วย

ในคราวสมโภชพระยาเศวตกฤษร ในรัชกาลที่ 2 พระราชทานพระขำมรงค์ ผูกคอกพระยาช้าง และโต๊ะทองคำใส่กลวย 1 ขอย 1 ชั้นเชิงกะไหล่สีน้ำ 1 ใบ

งานขึ้นระวางสมโภชพระเศวตจิวราภ ในสมัยรัชกาลที่ 6 พระราชทานเสมาอักษรพระบรมนามาภิไธยย่อทองคำลงยาราชาวดีพร้อมทั้งสลยสร้อยใหญ่คอกช้างสำคัญแทนทองคำกอน ซึ่งถือเป็นประเพณีสืบต่อมาในรัชกาลหลังๆ พระราชสำคัญโดยเปลี่ยนเป็นอักษรพระบรมนามาภิไธยย่อของแต่ละรัชกาล

5. บำเหน็จที่พระราชทานแก่หมอช้างที่คล้องช้างเผือกโคหรือผู้ทนม
เกล้า ๆ ถวายช้างเผือก ในแผ่นดินพระเพทราชา พระราชทานรางวัลแก่หมอช้างที่คล้องพระอินทไอยราพคได้ นอกจากเงินและเสื้อผ้าแล้ว ยังได้พระราชทานช้างทอง

และตราภูมิคุ้มกันภาษาอักขระอีกด้วย

สมัยต่อมาที่พระราชทานบรรดาศักดิ์ เลื่อนเจ้า เครื่องประคัม เครื่องยศ และเงินตรา เป็นบำเหน็จ

สมัยรัชกาลที่ 5 และที่ 6 ก็พระราชทานบรรดาศักดิ์ เครื่องราชอิสริยาภรณ์และเงินเป็นบำเหน็จ

สมัยรัชกาลที่ 7 พระราชทานชั้นทองแก่ มิสเตอร์ ที. เอฟ. แมคฟี ผู้จัดการป่าไม้บริษัทอีสต์ เอเชียียม ซึ่งถวายพระเสวตคช เชนคิลิก

พลโทมัญญิตี เทพหัสดิน ณ อยุธยา ผู้ถวายช้างเผือกเชือกแรกของรัชกาลปัจจุบัน ใ้รับพระราชทานของบริหัตถ์ทองคำพระปรมาภิไธยย่อ กปร. ทรงดำเป็นบำเหน็จเมื่อ วันที่ 11 พฤศจิกายน 2502

6. ขนหางเผือกถือว่าเป็นเครื่องรางชนิดหนึ่ง ขนหางเผือกโดยเฉพาะอย่างยิ่ง "ขนหาง" ถือว่าเป็นเครื่องรางของขลังชนิดหนึ่ง สามารถขังกับเส้นนียกจัญไรแกงที่มีไว้ครอบครองได้ จึงนิยมนำมาทำเป็นแหวนสวมคิคว

7. เด็กที่ลอกโคตของช้างเผือกจะแข็งแรง เชื่อกันว่า เด็กคนใดที่มักจะเจ็บไข้ไขว่ขวาย ไม่แข็งแรง หรือเลี้ยงยากแล้ว ถ้านำเด็กคนนั้นไปลอกโคตของช้างเผือกครบ 3 รอบแล้ว จะทำให้เด็กคนนั้นกลับแข็งแรง ไม่เจ็บไข้ไขว่ขวายเลย และเลี้ยงง่าย

8. งาขนาบถือเป็นเครื่องรางสำคัญ เกี่ยวกับอันตรายที่จะเกิดจากช้างพวกที่มีอาชญาจับช้างถือว่า งาขนาบเป็นเครื่องรางสำคัญที่จะคุ้มครองป้องกันอันตรายที่จะเกิดจากขง มีงเป็นงาขนาบของช้างเผือกควยแล้ว ย่อมจะมีความขลังเป็นพิเศษ

9. ช้างเผือกไม่ยอมกินน้ำและอาบน้ำร่วมกับช้างสามัญสำหรับ เรื่องนี้เรียบเรียงโดยเคยพิสดารจากพระเสวตคชเคยพาหนะขณะอยู่ที่เขาคินแล้วปรากฏว่าเป็นความจริงตามที่โบราณท่านตั้งไว้ เป็นข้อสังเกตไว้ ถาช้างสามัญกินน้ำจากภาชนะที่จัดไว้ให้ก่อนแล้ว พระเสวตจะไม่ยอมกินน้ำจากภาชนะนั้น การอาบน้ำก็เช่นเดียวกัน ถาช้างสามัญลงอาบน้ำก่อน พระเสวตจะไม่ยอมลงอาบน้ำ ฉะนั้นจึงต้องนำพระ

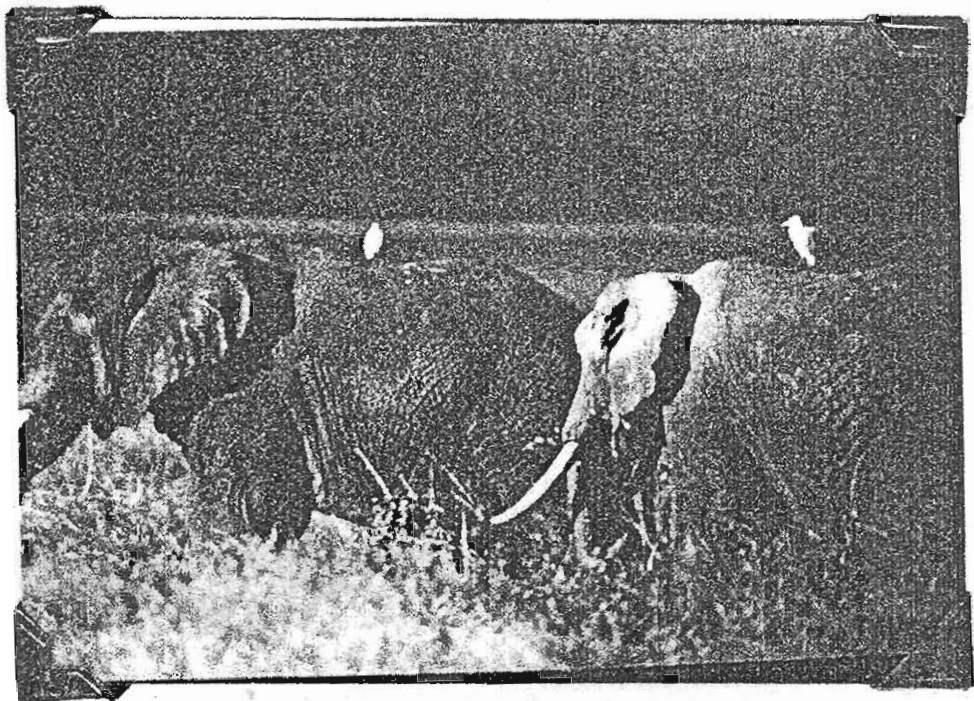
เสวคไปอบบนน้ำก่อนแล้วจึงจะโหขวางสามัญลงอาบต่อไป

10. ความสนุกของชาวท่าช้างในสมัยก่อน ม.จ. หลิ่ง กวงจิตร จิตรพงศ์ ทรงเล่าไว้ว่า "ชาวท่าช้างมีโอกาสโคกกีฬาที่สนุกกัน เคนอีกอย่างหนึ่งคือ คพระเสวคตกมัน ท่าช้างยังคงเป็นท่าช้างอยู่จนถึงรัชกาลที่ 7 พระเสวคที่ยังเหลือคือ พระเสวคชวิรพาท และพระเสวคชเคชนกิลก ก็ขึ้นโรงอยู่เสียที่สวนดุสิต จึงมีโคลงอาบนำที่ท่าช้างค้างแค้นก่อน พระเสวค เชือกสศทหายที่ขึ้นโรงในพระบรมมหาราชวังคือ พระเสวครุจิราภาพรรณ แกเป็นเพื่อนเล่นของชาวท่าช้างทุกคน เวลาที่อารมณ์ดี เมื่อมีคนเตรียมกลววย ออย มะพร้าวจวนไวโหวเวลาออกมาอาบนำ แถจะยกวงจันจบริบของจากมือคนโดยโรยบรอย แถบางทีถูกพรายกระซิบก็ตั้งตัว เป็นผู้มีอิทธิพลย่นวงไปลงหยิบชวค เหลาในรานไปก้านิลควาญชาง เอาคือ ๆ เจ้าของดีเมืองนี้ โยโยนแกมเอิ้นคนไม่ถือสาอะไร แถถึงเวลาที่ตกมันก็หงุดหงิดทำอะไรแฉง ๆ กลาง ๆ ยุกกันเล่นหอมล้อมุกกันสนุกสนาน วันไหนพระเสวคตกมัน พอกจากประตูวิเศษชัยศรี ก็มีเสียงระโกนบอกต่อ ๆ กันมาว่า "พระเสวคตกมัน" พวกแถเวลาจะไปเก็บรานเอ็งกระจาคหมดแฉงไปเสียในพนพนทว มิฉะนั้นแถก็รู้มาควาไปโยนทิ้งหมด รดรางแลนมาคี่ ๆ แถเกิดขึ้นนี้ไสนั้นมวราท่าไมถึงจะตองแลนในราง ก็จัดแจงขึ้นออกมาเสียเจ๊กลากรดมรทททาง เกกังไมจกใจก็แยงรดเจ๊กมาลาเกเสียเอง พอเบือแล้วก็โยนทิ้งชวคก็คอยู่ถึงไหน ๆ พอรชวคก็พากันมา ที่เป็นนักกีฬา เกกกลลาถ่วงความคู้กันเกรี้ยวกราว แลนเอาเด็กกับพระเสวคพยอมทั้งตั้งตัว เป็นโธมกไปควย พระเสวคกำลังทำอะไรอยู่ดีไสนประกาศรทวกันหมค พวกที่ไม่ชอบผจญภัยก็คคควคบนก่าแพง บนคนไมบางที่จนสายก็เอาเขาโรงไม้ไค่ ยิงวิ่งเล่นโลยแถวทองสนามหลวง รอนถึงรดคิบเพลิงคองมาชวคจักการพอไคชวคตอนแถแผลอ ๆ หันหน้าไปทางประตูวิเศษชัยศรี ก็ฉินนำเขาที่แถว ๆ หางแถก็ตกใจวิ่งหนีเข้าโรงไปเสีย"

11. เมื่อมีเหตุเกิดแก่ชางเผือกถือว่า เป็นลวงร้าย หากมีเหตุค้าง ๆ เกิดขึ้นแก่ชางเผือก เช่น เจ็บ งาหัก หรือลม ถือว่าเป็นลางร้ายของแผ่นดิน จะเกิดลาเพทเหตุภัยร้ายแรงขึ้นแก่บ้านเมืองและประชาชนหรือแม่แต่บ้านเมือง เกิดวิฤตการณชางเผือกก็จะแสดงอาการประหลาดต่าง ๆ ให้เห็นปรากฏ

12. ช่างเยือกลมทองนำไปฝัง เมื่อช่างเยือกลมคือตายลง เป็นประ
เพณีที่ปฏิบัติสืบต่อกันมาว่า จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีมณฑลพระราชคณะ
จำนวน 5 รูป ไปฝังสกุณ แล้วให้ข้าราชการลุ่มชากช่างเยือกนำไปฝังที่ป่าช้าช่างเยือก
ที่ตำบล สำเหร่ ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ชนบุรี

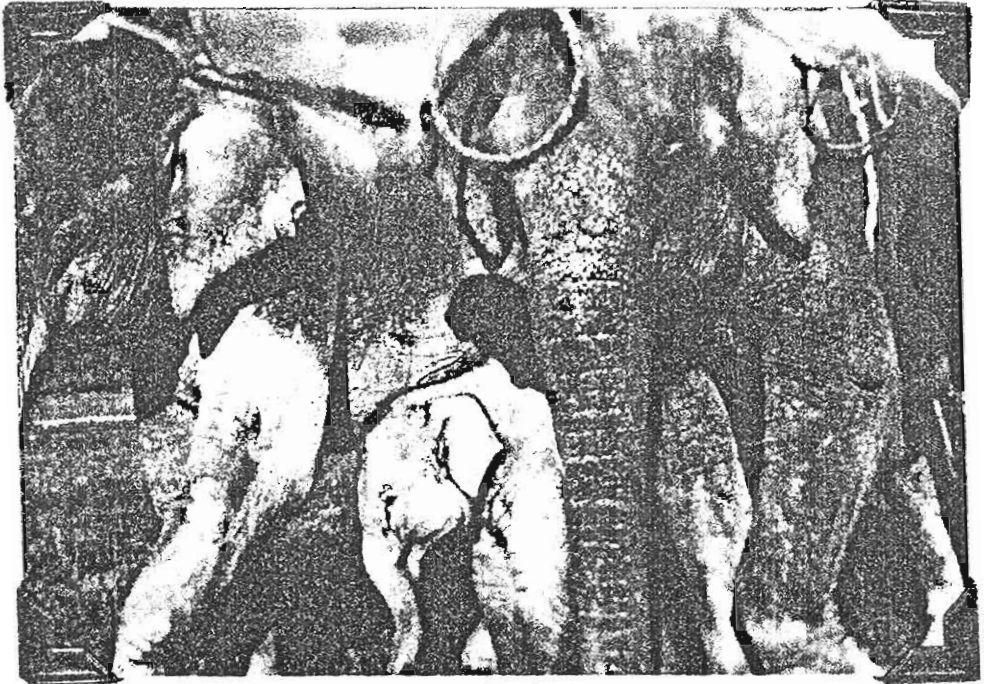
ภาพประกอบ

รูปที่ 1
ช้างแอฟริกา

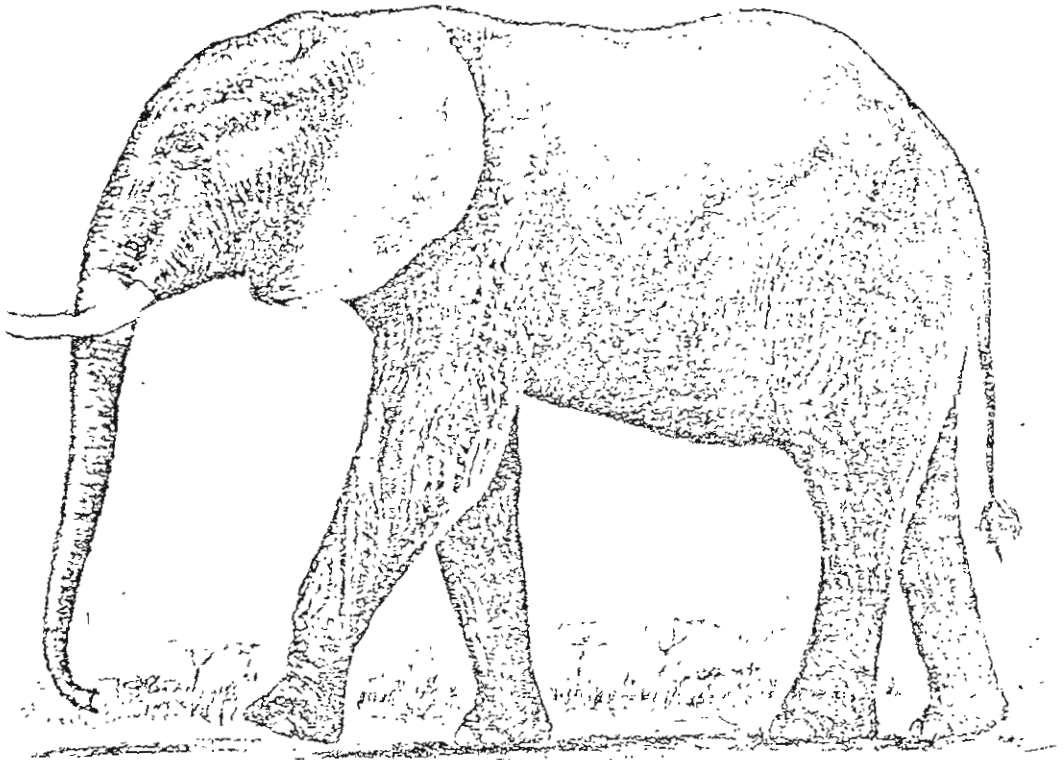
จากหนังสือ THE LIEF OF THE ELEPHANT

โดย SMITH, BRADLEY

วันที่ 2
พฤษภาคม
พ.ศ. 2481
ที่ บ้านท่าช้าง อ.ส.ท. ป. 10 วันที่ 3

AFRICAN ELEPHANT

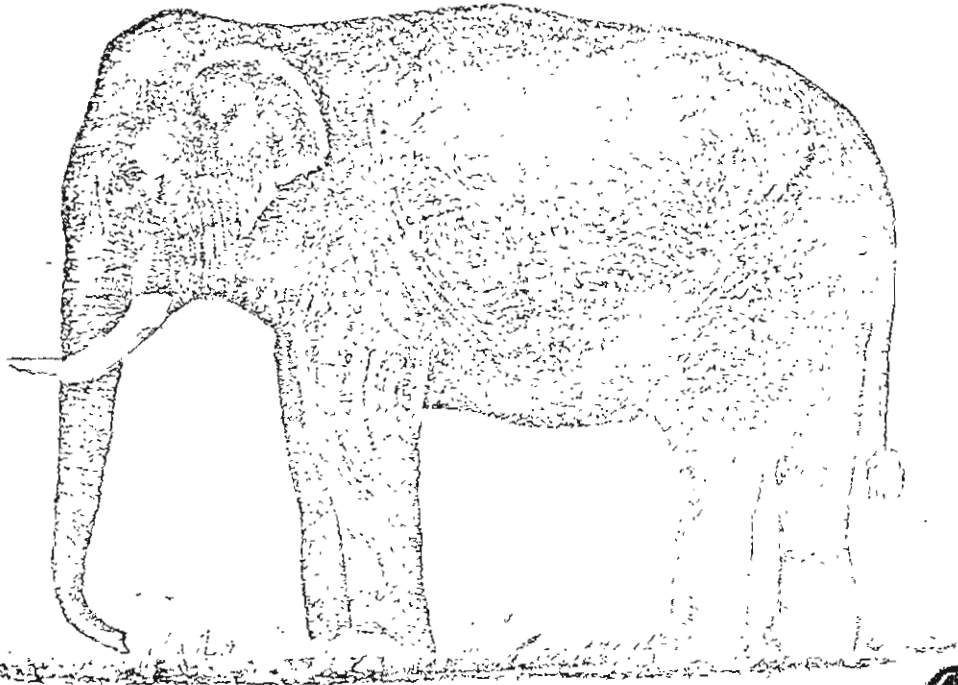
TWO LOBES
ON END OF
TRUNK

FOUR TOENAILS
ON FRONT FOOT

ASIATIC ELEPHANT

ONE LOBE
ON END OF
TRUNK

FIVE TOENAILS
ON FRONT FOOT

รูปที่ 3

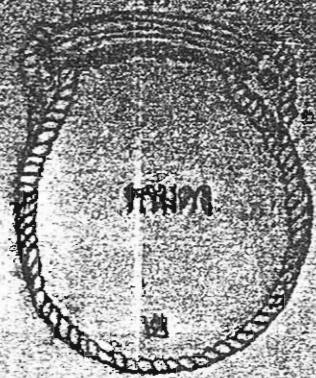
ลักษณะร่างกาย วิชาการช่างศิลป์

จาก วิวัฒนาการ เรื่อง ร่างกายของสัตว์ สอนโดย ครูสมิทธิ์ วิชา

ใจ และเรื่อง วิวัฒนาการ

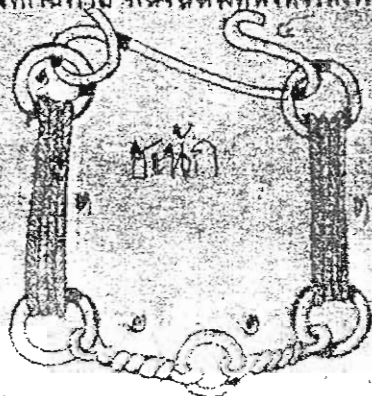
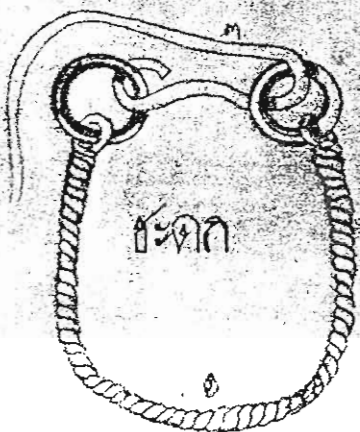

รูปที่ 4
ท้าวพิชชาไนยพิศหอด เรือกคาม เขอก
จากวารสารชาวกรุง ปีที่ 19 เล่มที่ 8

- ๑. ขลุ่ย
- ๒. ขลุ่ยขลุ่ย หรือ ขลุ่ยขลุ่ย
- ๓. ขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ย
- ๔. ขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ย
- ๕. ขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ย

- ๑. ขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ย
- ๒. ขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ย
- ๓. ขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ย
- ๔. ขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ย
- ๕. ขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ย

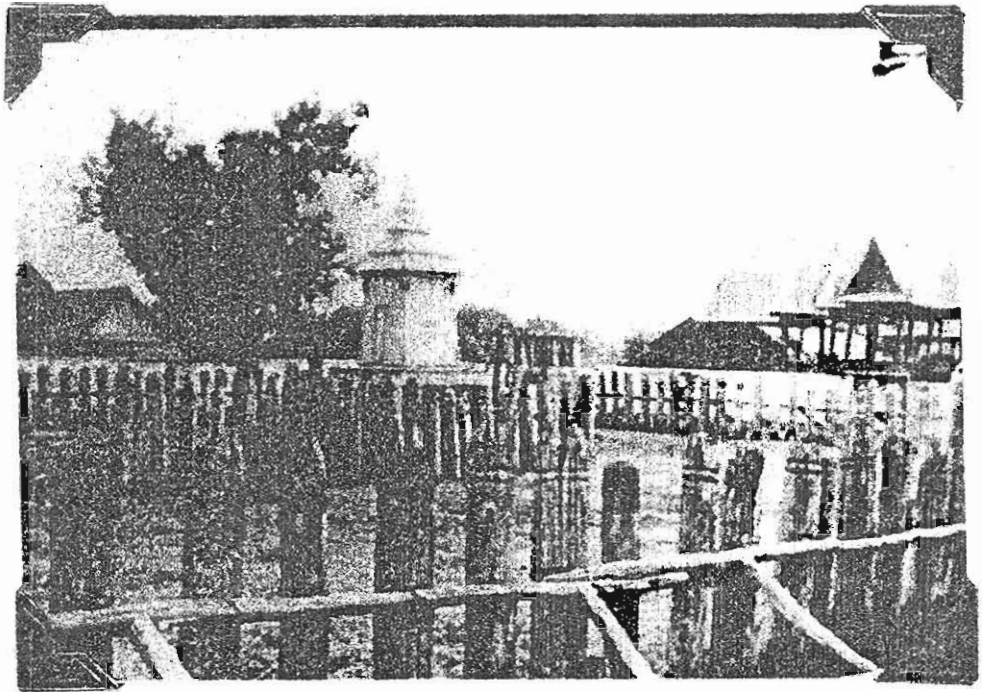
- ๑. ขลุ่ยขลุ่ย
- ๒. ขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ย
- ๓. ขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ย
- ๔. ขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ย
- ๕. ขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ย

- ๑. ขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ย
- ๒. ขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ย
- ๓. ขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ย
- ๔. ขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ย
- ๕. ขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ยขลุ่ย

6

1937-1938

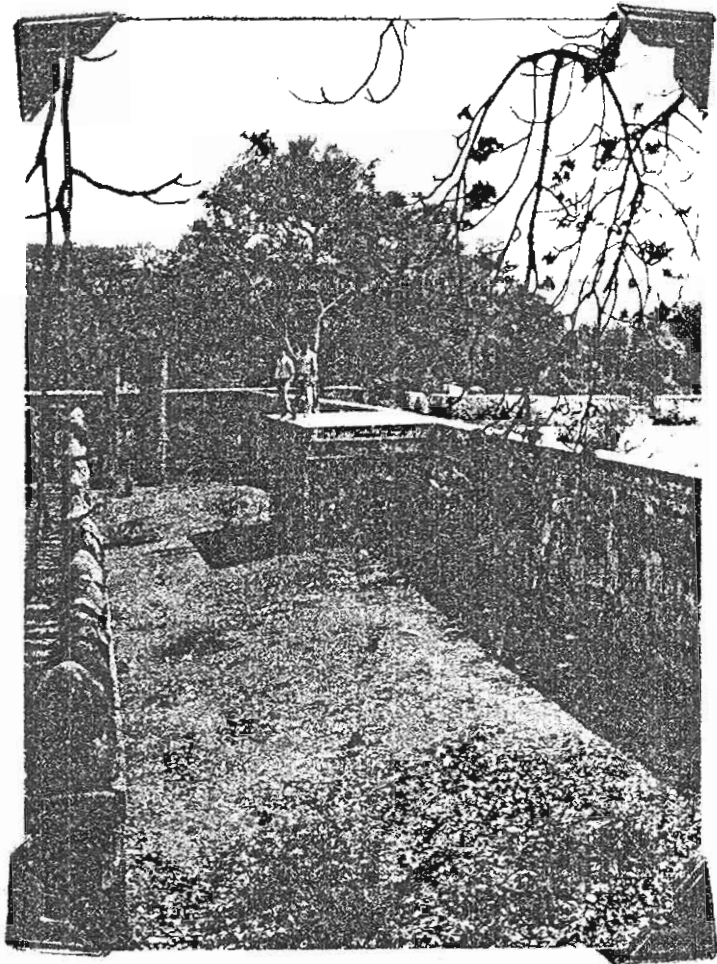

รูปที่ ๗

วัดทองแดง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เมื่อปี ๒๕๐๐

จากหนังสือสยาม

โดย เพชร ชัยทอง

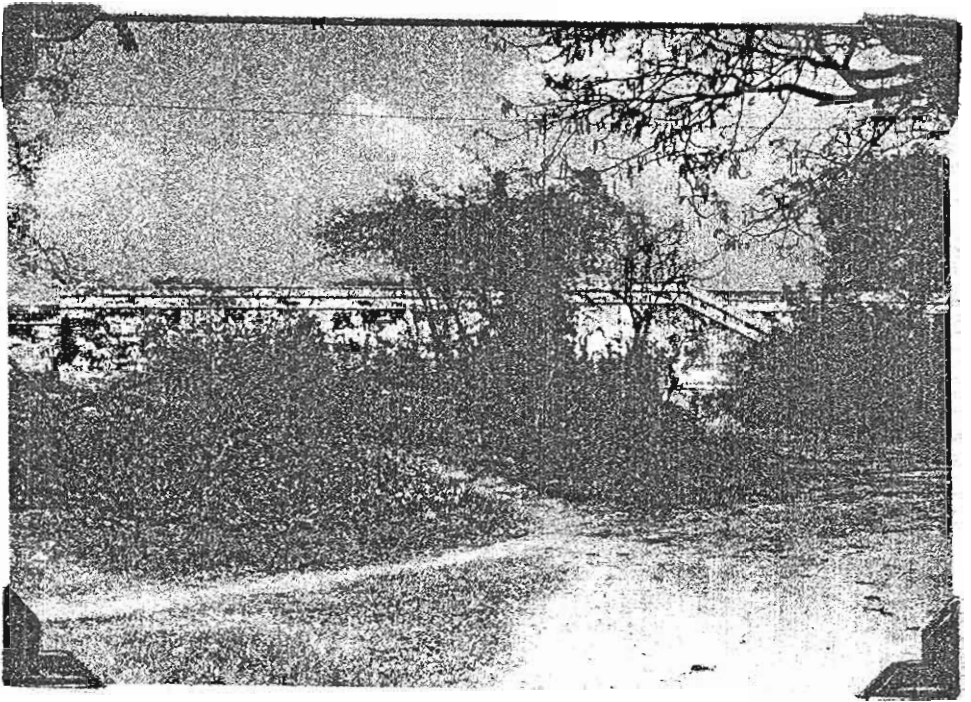
รูปที่ 8

เชิง เหนือพลับพลาที่ประทับของพระมหากษัตริย์

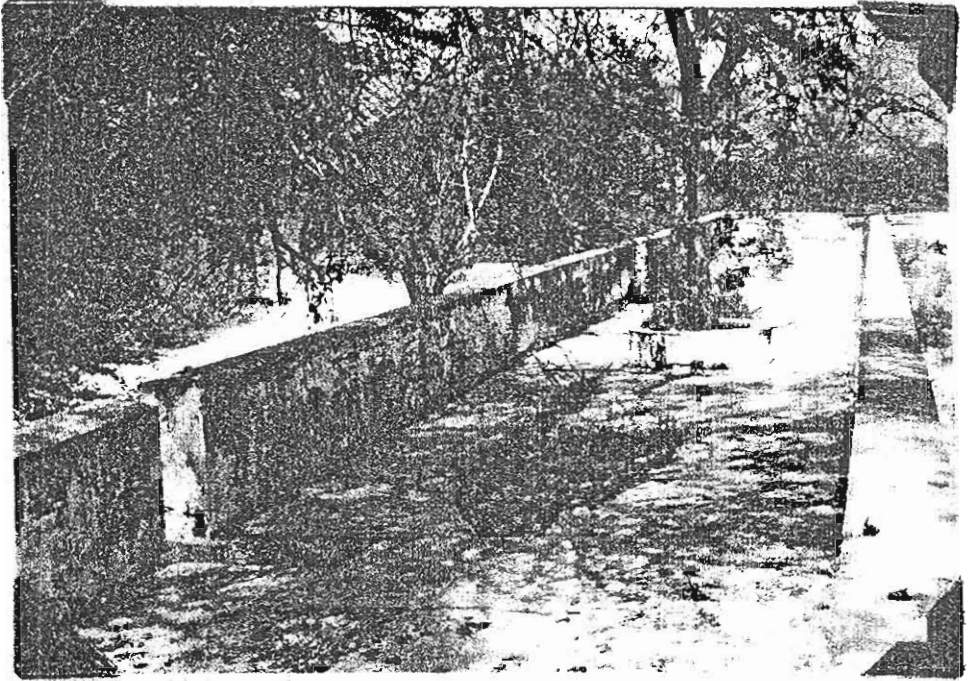
รูปที่ 9

เชิง เเทินพลับพลาที่ประทับของพระมหากษัตริย์

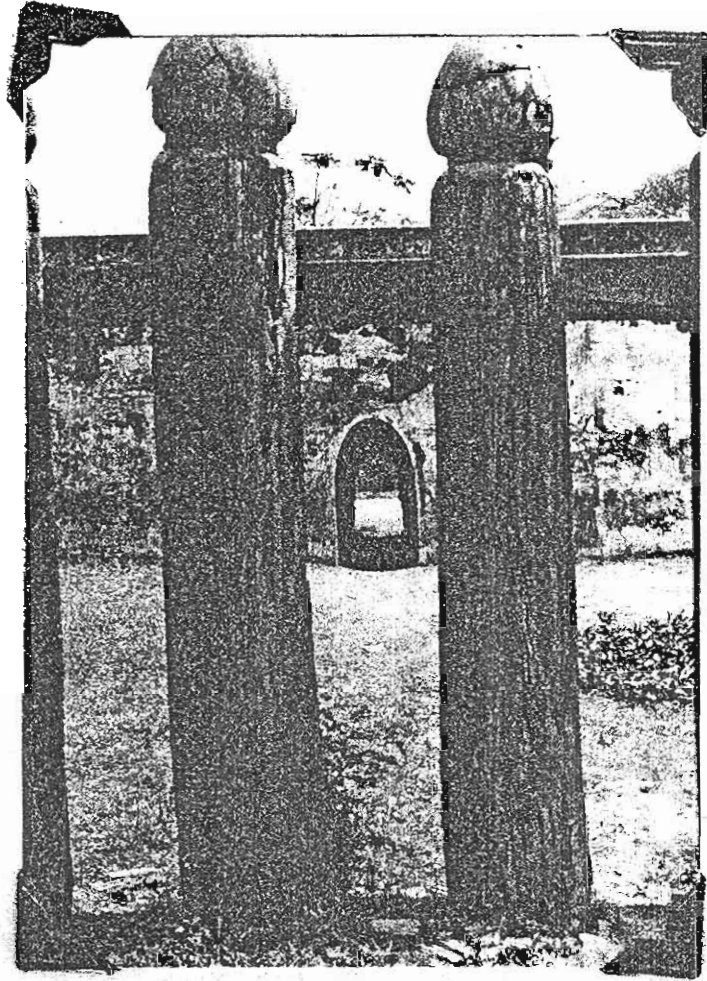
รูปที่ 10

พื้นที่ป่าที่ประทับทอดตระเนตรการคลองชางกลางแปดง

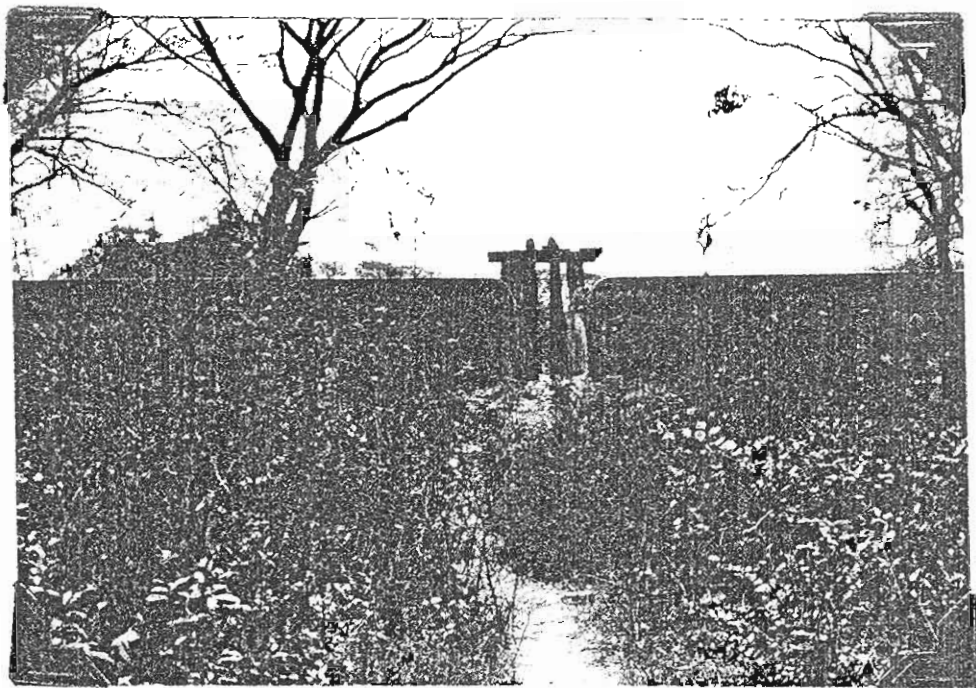
รูปที่ 11

เชิงเนินทางคามทิศเหนือ

รูปที่ 12

ประตูของกษัตริย์เจ้าเมืองเขมรที่เมืองทวาย

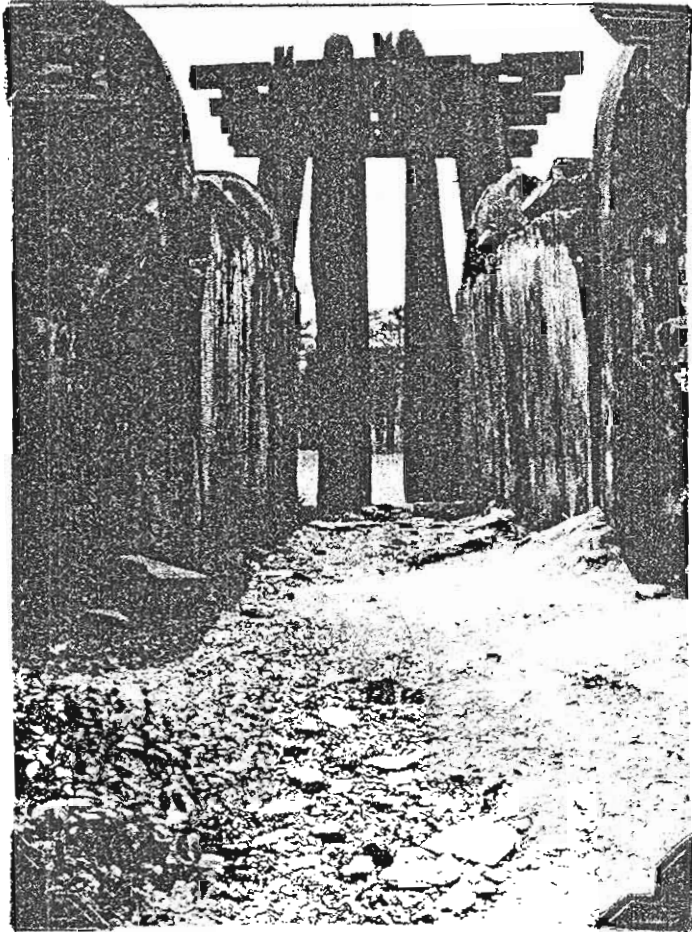
รูปที่ 13

ทางเข้านี้เป็นคลองไหลลงข้างป่าสงวนและมีประตูน้ำ

รูปที่ 14

ประทอนและประตูโถง เถงทางออกน.ข.บ.ค.

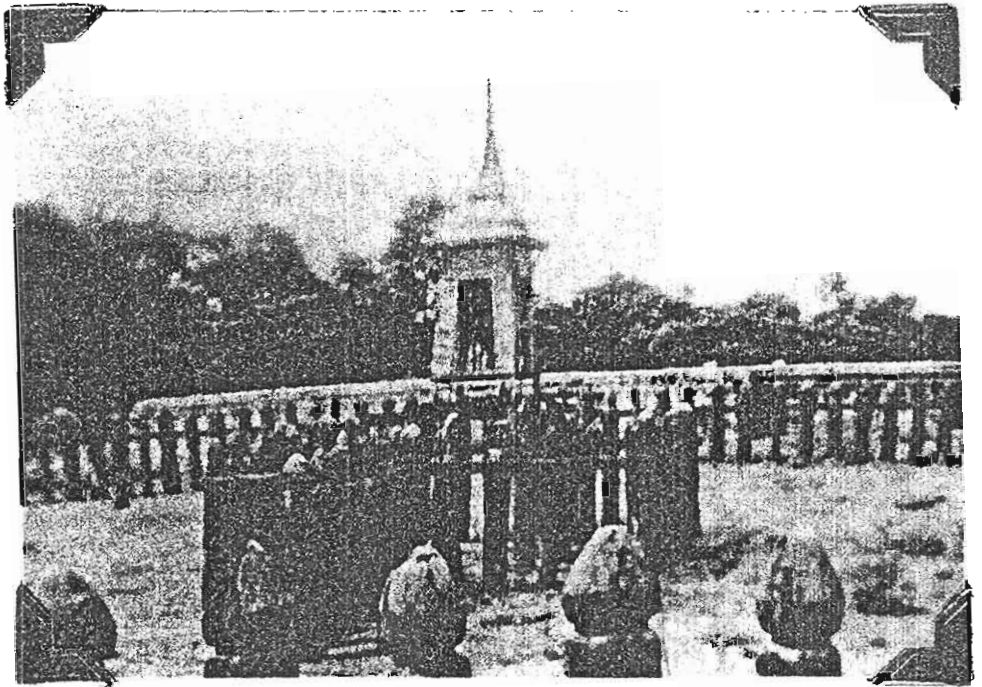
รูปที่ 15

ประตูของทางเขาเพี้ยะคองซางป่า

รูปที่ 16

ประตูโถงเตงทางเขาแม่ยี่

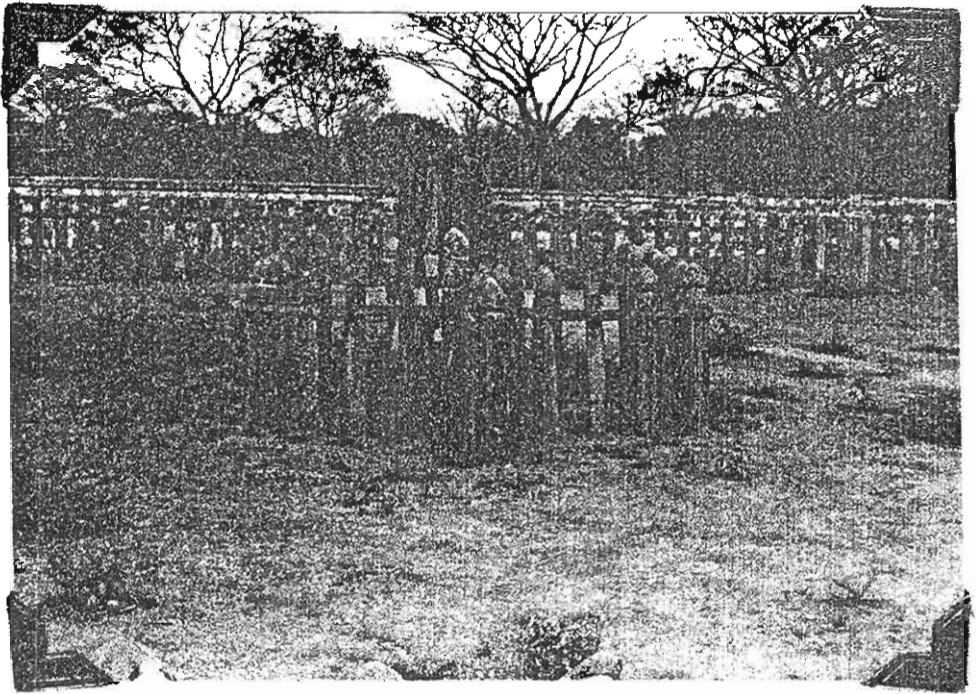

รูปที่ 17

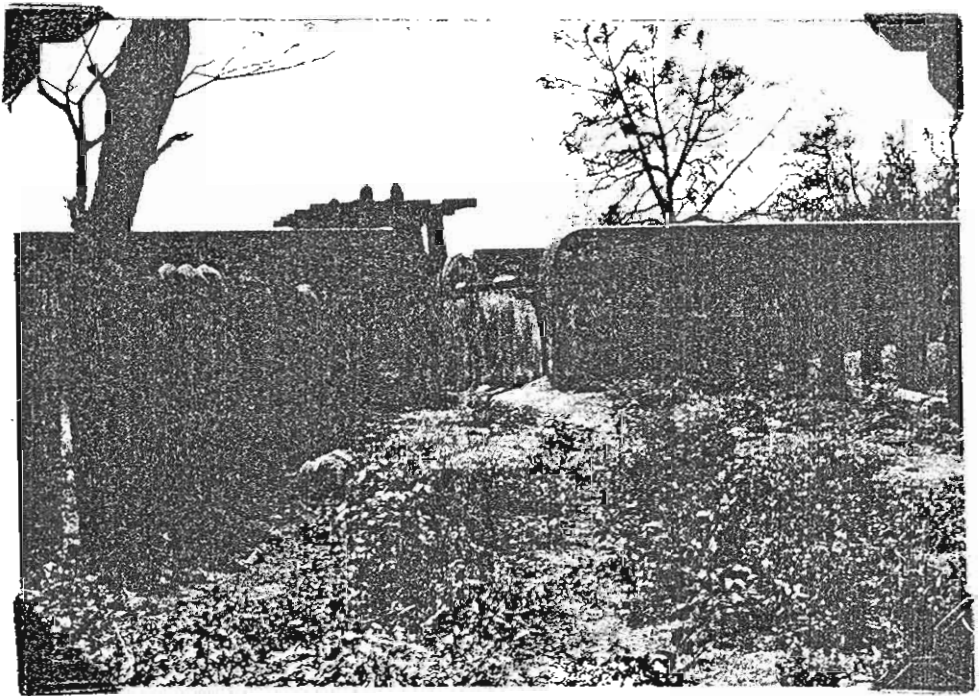
พระเมรุสมัยรัตนโกสินทร์

จากหนังสือถึงปวงศุภกรรณโกสินทร์

โดย กรมศิลปากร

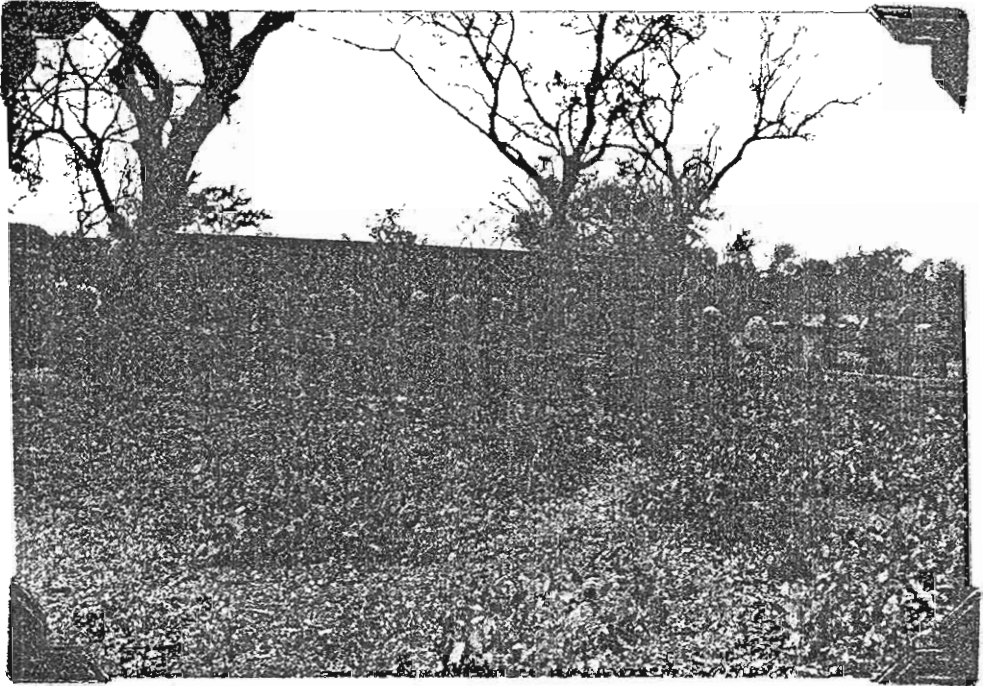

รูปที่ 18
หอพระที่เหลืออยู่ในปัจจุบัน

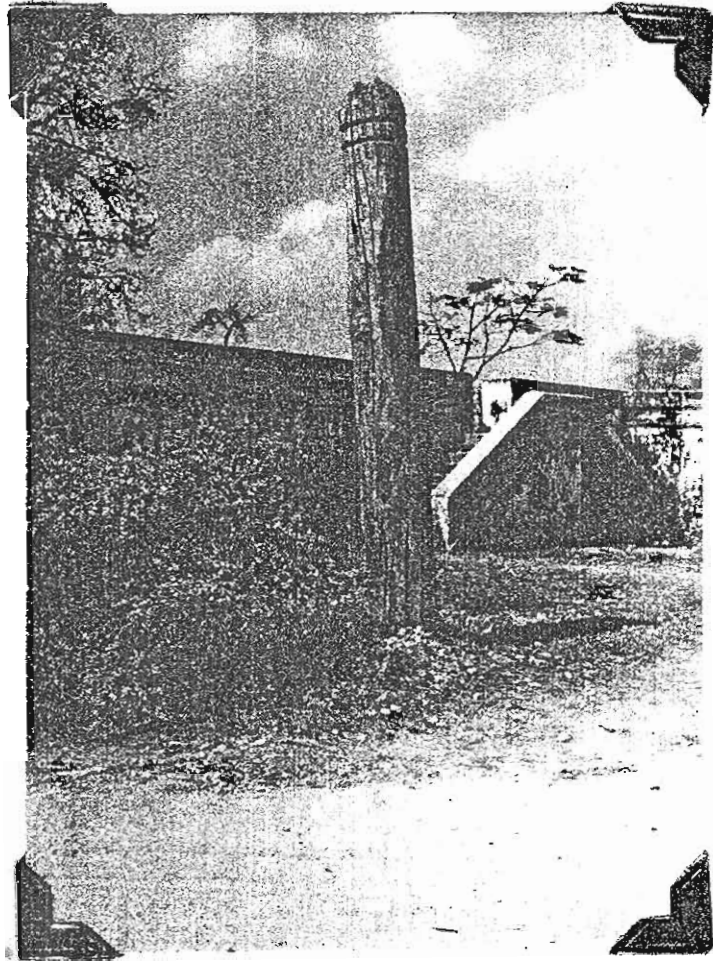
รูปที่ 19

เสาปักถากทางคามทิศตะวันออก

รูปที่ 20

เสาปักทางคานทิศตะวันออก

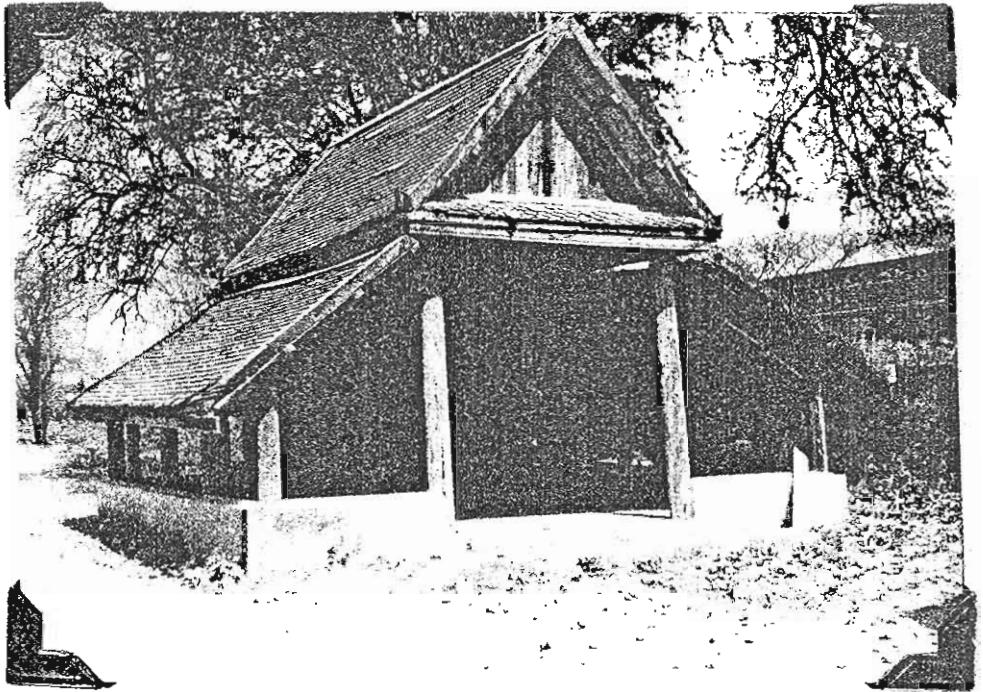

รูปที่ 21

เสาตะลุงสำหรับผูกช้างใหญ่ เกินขนาดที่จะพาไปยังโรงหัด

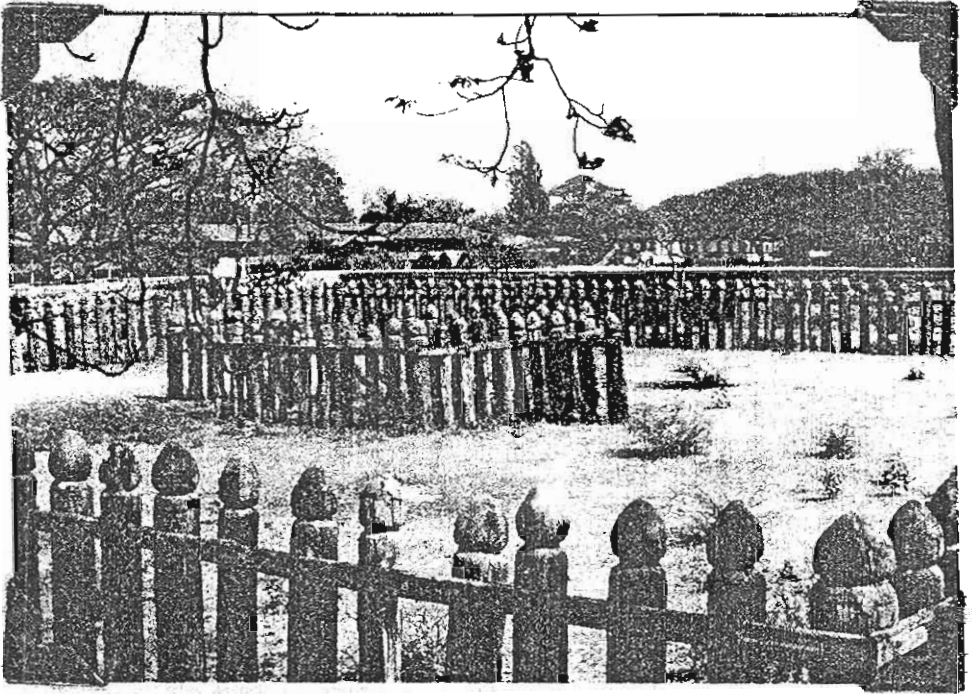

รูปที่ 22
ศาลเจ้า

รูปที่ 23

ศาลากรมหลวง เท.พจนภาค

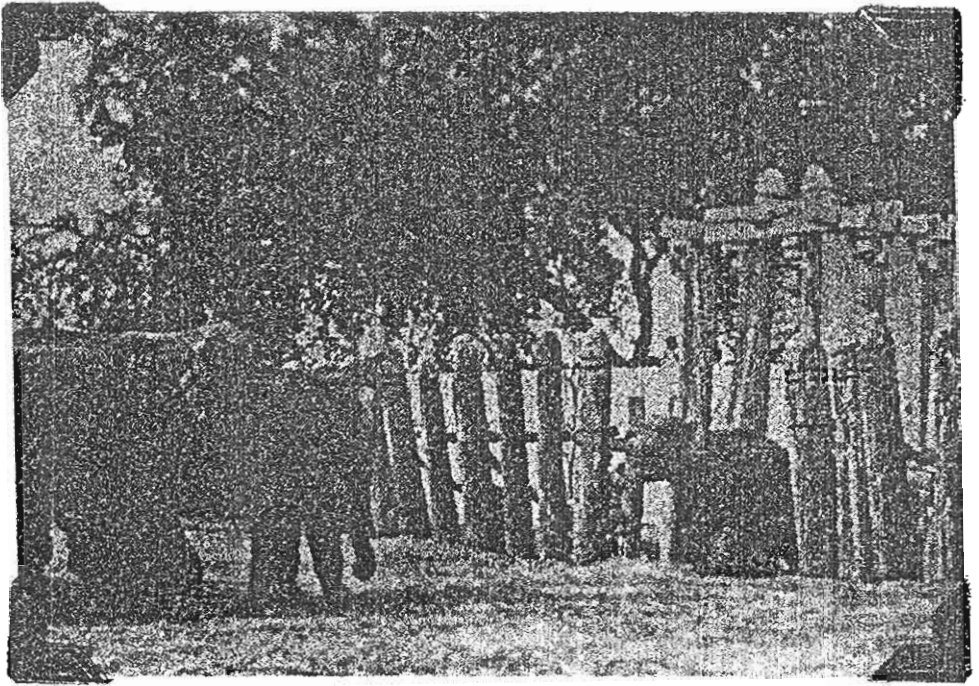

รูปที่ 24

ภายในคอกเพี้ยคอกหรือที่เรียกว่า วงพาด

รูปที่ 25
การคองโหลลงข้างป่าเขาเพนียด
จากหนังสือสยาม
โดย เพ็ญ ทัฬหอง

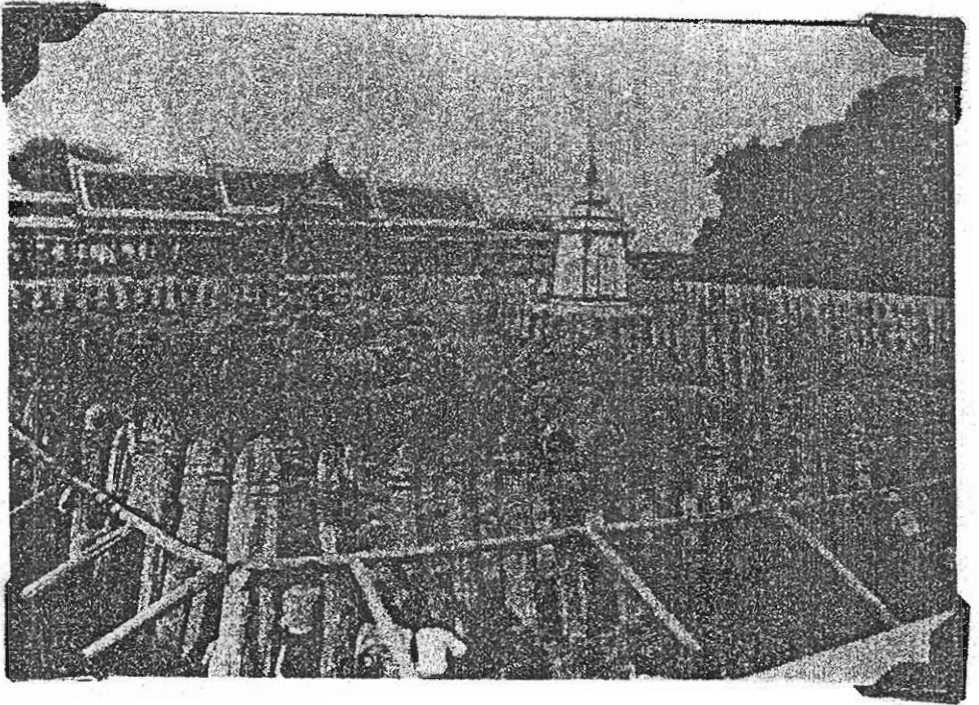

รูปที่ 26

ซากปรักหักพังโบราณประตูโขง เรงเจาในจังหวัด

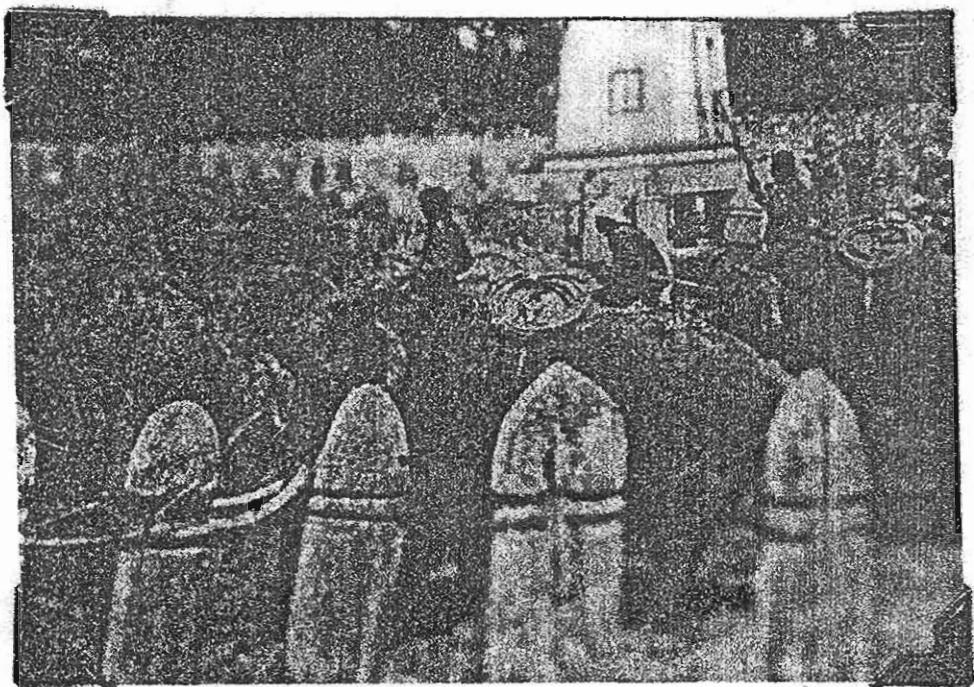
จากหนังสือแลหลังบางกอก

โดย ซาลี เอี่ยมกระสินธุ์

รูปที่ 27

โหลงช้างป่าที่อยู่ในวงภาค
จากหนังสือสัตตวัตถุกรุงรัตนโกสินทร์
โดย กรมศิลปากร

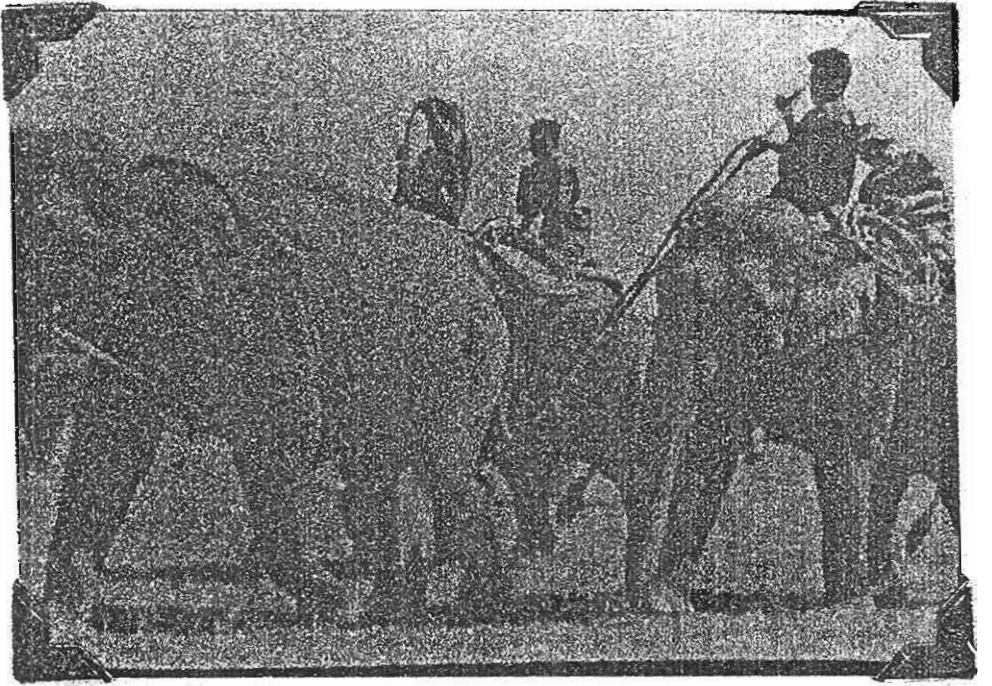
รูปที่ 28
หมอชางกำลัง เลอกลชางปาทไคชภาค
จากหนังสือแลหลังบางกอก
โดย ชาลี เอี่ยมกระสินธุ

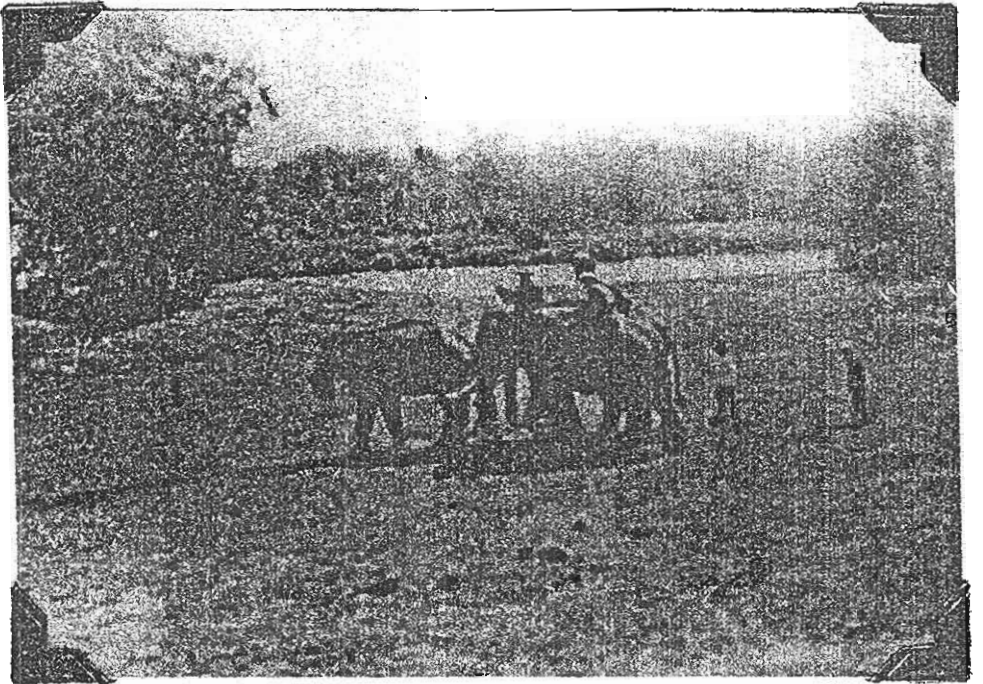
รูปที่ 29

หมอรางกำลังไล่ตลงชาวปากวย เชือกบาศที่ผูกติดกับไม้คั้นจาม

จากอนุสาร อ.ส.ท. ปีที่ 9 ฉบับที่ 11

รูปที่ 30
หมอช้างคลองรางป่าไคแล
จากอนุสาร อ.ส.ท. ปีที่ 12 ฉบับที่ 4

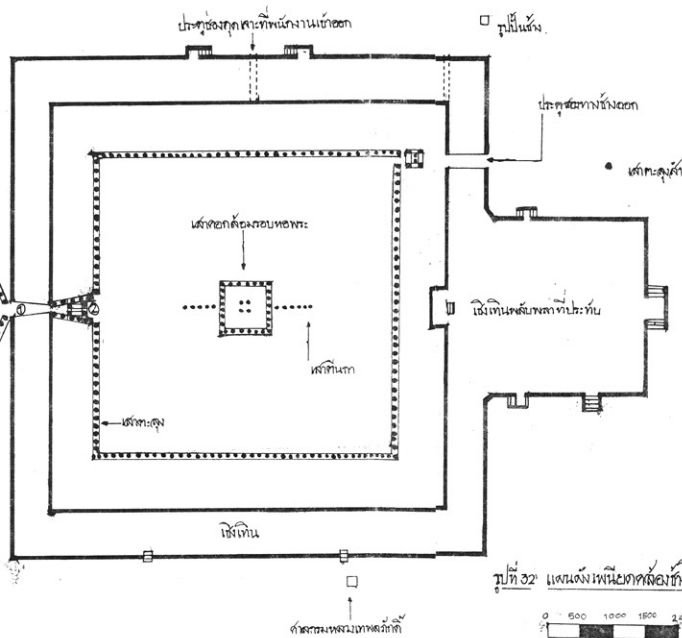
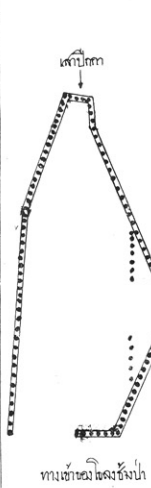

รูปที่ 31

การคสองข้างกลางแปลง

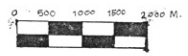
จากหนังสือสยาม

โดย เพ็ชร ทัฬหะ

- ① ประตูช่องทางไปทะเลยังไปเข้า
- ② ประตูไปทะเล

รูปที่ ๖๒ แผนที่พินาศของเมืองไทยสมัยกรุงธนบุรี

คลองโพธิ์สามต้น หรือคลองบางซด